

تحقیقی مجلہ

کھوج

لاہور

چھپماہی

مسلل شماره نمبر 75

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

شعبہ پنجابی یونیورسٹی ادبی اینٹل کالج لاہور

مجلہ ”کھوج“

ISSN: 1992-6545

- ایڈیٹر : پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاهد
ڈپٹی ایڈیٹر : ڈاکٹر نوید شہزاد
ادارتی کمیٹی : ڈاکٹر سعید خاور بھٹا، ڈاکٹر ناہید شاہد، ڈاکٹر نبیلہ رحمن،
ڈاکٹر انجم رحمانی، ڈاکٹر یونس احقر (پاکستان)
ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند (بھارت)
مشاورتی کمیٹی : ڈاکٹر سید اختر جعفری، ڈاکٹر عبدالرزاق شاہد، ڈاکٹر ثریا احمد
ڈاکٹر شاہد کاشمیری، عمران خالد (پاکستان)
ڈاکٹر ستیش کمار ورمہ (بھارت)
کمپوزنگ : محمد سدھیر
چھاپہ خانہ : پنجاب یونیورسٹی پریس، لاہور
پتہ : شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اور ی اینٹل کالج
علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)
ای میل : info.punjabi@pu.edu.pk
فون/فیکس : 042-99210834
شمارے داخل : 300/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 10 امریکی ڈالر

مجلہ چھپما ہی ”کھوج“ وچ چھپن والے مقالے، مقالہ نگاراں دی راء تے مبنی ہوندے نیں۔
ایہنوں ادارہ یا ادارتی کمیٹی دی راء تصور نہ کیتا جائے..... (ایڈیٹر)

چھپما ہی کھوج HEC ولوں منظور ہون توں وکھ حکومت دے مراسلہ نمبر ایس۔ او (سی ڈی)
75/1-3 مورخہ 2 جنوری 1980ء دے مطابق پنجاب دے سکولاں تے کالجاں لئی وی منظور

شدہ اے۔

ISSN: 1992-6545

- Editor : Prof. Dr. Ismat Ullah Zahid
- Deputy Editor : Dr. Naveed Shahzad
- Editorial Board: Dr. Saeed Khawar Bhutta, Dr. Naheed Shahid,
Dr. Nabila Rehman, Dr. Anjum Rehmani,
Dr. Younas Ahqer (Pakistan)
Dr. Karnail Singh Thind (India)
- Advisory Board: Dr. Syed Akhtar Jafri,
Dr. Abdul Razzaq Shahid, Dr. Suryya Ahmad
Dr. Shahid Kashmiri, Imran Khalid (Pakistan)
Dr. Staish Kumar Varma (India)
- Composer : Muhammad Sudheer
- Printing : Punjab University Press, Lahore
- Address : Deptt. of Punjabi Language & Literature,
Punjab University Oriental College,
Allama Iqbal Campus, Lahore. (Pakistan)
- E-mail : info.punjabi@pu.edu.pk
- Tel./Fax No. : 042-99210834
- Price : Rs. 300/- (in Pakistan)
: US \$. 10/- (Abroad)

Biannual “Khoj” is approved by HEC & recommended
for educational institutions of the Punjab by Letter No.
S.O(CD)75/1-3 dated 02-01-1980, Govt. of the Punjab.

تحقیقی مجلہ
چھپماہی

کھوج

شماره نمبر 1

جولائی - دسمبر 2015ء

جلد 38

مسلسل شماره نمبر 75

مدیر
پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

نائب مدیر
ڈاکٹر نوید شہزاد

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

مقالہ نگار حضرات لئی

- 1- تحقیقی مجلہ کھوج وچ اچھے تحقیقی مقالے چھاپے جانداں نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی دا سبب بن سکوں۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات کھوج دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2- کسے وی مقالے وچ پیش کمیٹی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3- مقالہ نگار حضرات جیہڑی لکھت کھوج وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہور رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4- کھوج وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھنوگھٹ دو ماہراں دی تحریری رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے کھوج وچ شامل کیجئے جانداں نیں۔
- 5- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔
- 6- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔
- 7- مقالہ مسلسل تحریر کیتا جاوے تے سارے حوالے آخر اُتے دتے جان۔
- 8- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
لکھاری داناں: کتاب داناں؛ مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر
- 9- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیجی جاوے۔

مدیر:

مجلہ کھوج۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

E-mail: info.punjabi@pu.edu.pk

Ph&Fax: 042-99210834

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سرور ایسا خدا نے دتا اے ، تاج پایا اے رُوپ تینوں
زمانے اُتے مثال بنیا اے حُسن تیرا ، کمال آقا
خدا نے تیرے ای پیار خاطر بنائے عالم ، جہان سارے
ازل توں سِکھی اے کائناتاں نے تیرے کولوں ای چال آقا

کلیم شہزاد

فہرست

7	مدیر	☆ اداریہ
9	ڈاکٹر سعادت علی ثاقب	دلیسی اوزان وچ گت دی اہمیت
33	ڈاکٹر عاصمہ قادری	”روٹی میری کاٹھ کی“: فوائد الفواد (جلد تریگی)
45	محمود الحسن بزمی	نویں پنجابی نظم تے شریف کنجاہی دی قرآنی ترجمہ نگاری
59	ڈاکٹر بتول زہرا	کتب لڑی ”میلہ“ فیصل آباد دی بہلیو گرافی
81	ڈاکٹر اظہر محمود چودھری	جگ دھمیاں پنجابی مثنویاں وچ ویدگی
99	ثوبیہ اسلم	نویں پنجابی نظم وچ پنجاب دی وسوں

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:75, July-Dece. 2015, pp 07-08

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جولائی-دسمبر 2015ء، مسلسل شماره 75

اداریہ

شعبہ پنجابی نال جوت پکھوں (ریٹازمنٹ توں پہلاں) میرا ایہ آخری شمارہ اے۔ مجلہ ”کھوج“ دی ادارت دے دوران میری ہمیشہ ایہ کوشش رہی اے کہ مجلے نوں معیار تے مقدار دے حوالے نال سنکھا مہاندرا دتا جا سکے۔ میں آون والے مدیر کولوں ایس توں وی بہتری تے چنگیائی دی اُمید رکھدا ہاں۔ ڈاکٹر نوید شہزاد نے 2005ء توں 2015ء تک میرے نال بطور ڈپٹی ایڈیٹر ذمہ داری نبھائی، اوہناں دا وی شکریہ تے عزیزم محمد سدھیر سائیں (کمپوزر) دا وی جیہدی محنت تے توجہ پاروں ”کھوج“ ہمیشہ سوہنی دکھ نال چھاپے چڑھدا رہیا۔

ایس شمارے دا پہلا کھوج لیکھ ”دیلی اوزان وچ گت دی اہمیت“ ڈاکٹر سعادت علی ثاقب دی لکھت اے۔ مقالہ نگار نے ایس لکھت راہیں اک ہٹویں سرناویں نوں چھوہیا اے تے ”گت“ بارے مڈھلی جانکاری توں وکھ شاعری وچ ایہدی لوڑ نوں سامنے لیاندا اے۔ دو جا مضمون ”روٹی میری کاٹھ کی“: فوائد الفواد (جلد تریجی)“ ڈاکٹر عاصمہ قادری دی کھوج اے، ایہ اوہناں دے مڈھلے کھوج کھیتر وچوں اے جو اوہناں دے پوسٹ ڈاکٹریٹ دے سرناویں نال وی میل کھاندی اے۔ ”فوائد الفواد“ دی پہلی جلد دے حوالے نال اوہناں دا مضمون 74 نمبر کھوج وچ چھاپے چڑھ چکیا اے۔ تیجا مضمون ”نویں پنجابی نظم تے شریف کنجاہی دی قرآنی ترجمہ نگاری“

وچ مقالہ نگار نے شریف کنجاہی دے کیتے قرآن پاک دے ترجمے نوں مکھ بناندیاں ایہ ثابت کرن دا آہر کیتا اے کہ ایہ ترجمہ نویں نظم دے بیان ڈھنگ نال میل کھاندا اے تے ایہ جھولا پیندا اے کہ شریف کنجاہی دا ترجمہ اک لمیری نظم اے۔ چوتھا مقالہ فیصل آباد توں جاری ہون والی کتاب لڑی ”میلہ“ دی بلیوگرافی اے۔ مقالہ نگار نے صنف وار اشاریہ دین توں وکھ لکھاریاں دے ناواں دا اشاریہ وی مرتب کیتا اے تے لیکھ دے مڈھ وچ فیصل آباد شہر تے اتھے صحافت دی روایت بارے وی کھلا رویں گل کیتی اے۔ ڈاکٹر اظہر محمود چودھری دا مقالہ ”جگ ڈھمیاں پنجابی مثنویاں وچ ویدگی“ پنجابی دے معروف شاعراں دے علم و فضل نوں سامنے لیاندا اے تے دسدا اے کہ اوہ طب تے ویدگی جیہے علماں دے چنگے جانوسن۔ ثوبیہ اسلم دا مضمون ”نویں پنجابی نظم وچ پنجاب دی وسوں“ اجو کے پنجاب دی جیوندی جاگدی حیاتی نوں اُلیہکدا اے تے دسدا اے کہ اج دا تخلیق کار کیویں اپنی ماں دھرتی نال جُوت نوں محسوس کردا اے تے اوہدے جھلکارے اپنی شاعری راہیں محفوظ کردا اے۔

میری ریٹازمنٹ ”کھوج“ دے بھرویں تے سنکھے پنڈھ دا دو جا پڑا (پہلا پڑا موڈھی ایڈیٹر جناب پروفیسر ڈاکٹر شہباز ملک دی ریٹازمنٹ سی) اے، کچھلیاں دی خیر تے اگلیاں لئی دعاواں۔

مدیر.....

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:75, July-Dece. 2015, pp 09-32

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جولائی - دسمبر 2015ء، مسلسل شماره 75

دیسی اوزان وچ گت دی اہمیت

ڈاکٹر سعادت علی ثاقب
 اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی
 پنجاب یونیورسٹی اورینٹل، کالج، لاہور

Abstract

Gatt (گت) is a term of music in fact, although it has an important place in poetry rhythm. Poetry was being passed on in metrical and rhythmic form before the discovery of khalil bin Ahmad. But the poets had achieved remuneration from the rhythmic aspects of music particularly. These rules were also applicable in Punjabi (Hindi) cadence. Metrical verses were under the influence of Matras. Rhythm was on handed according to the counting of Matras. Numbers of Matras were not exact in rhythm so Chaal or Gatt required a prudent concern to balance the accuracy of poetic rhythm. Diverse experts tried to explain the Gatt Matrical form with the help of examples in which general reader faced the difficulty. So the writer tried to explain and elaborate the Gatt with the help of songs under reference article.

.....

کہا جاندا اے جے کر شعر صرف وزن پورا کرن دا ای ناں اے تاں فیر ایہ وی شعری
کہلاوے گا کہ ایہدے وچ وزن دا پورا پورا سر بندھ موجود اے:

اکہتر بہتر تہتر چوہتر
چکھتر چھتر ستتر اٹھتر

پر صرف وزن پورا کرن دا ناں ای شاعری نہیں۔ شعر دے ہور وی ان گنت تقاضے ہین جیہناں
نوں شاعر مکھ مُڈھ رکھ کے شعر کہندا اے۔ خاص طور تے اوہدے وچ انسانی جذبیاں دی
ڈونگھیاں موجود ہووے تاں اوہدے وچ قدرتی تاثیر آ جاوے گی۔ فیر کدھرے اوہ شعر دنیا والیاں
دیاں زباناں اُتے چڑھے گاتے اوہناں دے دلاں وچ وی اُتر جاوے گا۔

ایس دے باوجود کہ لفظی چناؤ، جذبیاں دی اصلیت، تاثیر دی ڈونگھیاں تے صنائع
بدائع نال شعرون سجایا جاندا اے۔ شاعر لئی وزن تے بحر توں واقفی وی ات ضروری ہوندا اے،
کیوں جے وزن ای شعرون نثر توں علیحدہ کردا اے۔ ایس مضمون وچ اسیں قدیم دیسی اوزان
وچ گت (چال) دی اہمیت نوں واضح کرن دی کوشش کراں گے۔ اوزان بارے لکھن والے
مختلف سوجھواناں نے اپنے اپنے انداز وچ گت بارے تھوڑی بہت جھات پائی اے پر ایس نال
گل واضح ہو کے پڑھن والیاں دے پلے نہیں پیندی۔ اتھے اسیں مختصر طور تے عربی علم عروض دا ذکر
وی کردے جانے آں تاں جے پنجابی دے خالص اوزان اُتے ہور وی کھلی ڈُلھی گل ہو سکے۔

شعر دے اک گنے متھے پیمانے نوں علم عروض آکھیا جاندا اے۔ ایہدے کارن شعر دا
وزن معلوم کیتا جاندا اے تے بحر دا پتہ وی لگدا اے۔ وزن تے بحر دا ایہ امتزاج، جد توں شعر وجود
وچ آیا، اودوں توں ای موجود اے پر ایہنوں سائنسی وجھوں عملی صورت وچ لیان وچ اک عربی
سوجھوان خلیل بن احمد بن عمر بن تمیم الفراهیدی (103ھ تا 170ھ) دا ناں اہم اے جیہڑا البصرہ وچ
پیدا ہويا۔ قرآن تے حدیث دے علوم توں دکھ اوہ عربی لغت دانی، صرف و نحو، موسیقی تے علم
ریاضی دا وڈا ماہر سی۔ اوہ آپول اک پختہ کار شاعر وی سی۔⁽¹⁾

آکھدے نیں خلیل بن احمد نے اک واری حج دے دوران خانہ کعبہ دے اندر کھلو کے
دعا منگی کہ یا الہی مینوں کوئی اجیہا علم ایجاد کرن دی توفیق عطا فرما جیہڑا دنیا وچ پہلے کسے کول نہ
ہووے..... قبولیت دی گھڑی سی، اوہدی دعا سنی گئی۔ اک دن اوہ بازار وچوں لنگھ رہیا سی جتھے

ترکھان تے لوہارا اپنا کم کر رہے سن۔ اوہ کھٹ کھٹ کھٹ دی آواز سن کے اوتھے کھلو گیا۔ کئی دیر مست ہو کے آوازاں سُندا رہیا۔ اوہدے دماغ نے تصریف دے انداز وچ تن حرف فا۔ عین۔ لام (ف، ع، ل) ورتندیاں کھٹ کھٹ دا وزن فَعْلُ سوچ لیا جیہڑا بعد وچ فَعْلُن بن گیا۔ اسیں جانے آں کہ عربی گرامری صورت لئی پہلا کلمہ فَعْلُ ہی ورتوں وچ آندا اے۔ بہر حال کجھ دناں پچھوں اوہنے ایس بنیاد اُتے شعری اوزان دی ایک پوری عمارت کھڑی کردتی۔ (2) اوہدا طریقہ اینا مکمل تے جامع سی کہ اوہدے قائم کیتے گئے عروضی نظام اُتے ای عربی توں دکھ فارسی، اردو حتیٰ کہ جدید پنجابی، سندھی، پشتو، بلوچی، کشمیری، ہندی تے دو جیاں زباناں وچ شاعری ہون لگ پئی۔

خلیل بن احمد نے شعر نوں بیت شعر (والاں والا گھر / خیمہ) نال تشبیہ دتی۔ جیویں خیمے دے دو کواڑ ہوندے نیں ایسے طرح شعر دے وی دو مصرعے ہوندے نیں۔ جیویں خیمہ کجھ اسباب یعنی رسیاں، میخاں، ستون تے فواصل (دولمیاں رسیاں) اُتے کھلوتا ہوندا اے، اوویں ای شعری وی اسباب (سبب دی جمع)، اوتاد (وتد دی جمع) تے فواصل (فاصلہ دی جمع) توں بغیر اپنا وجود قائم نہیں رکھ سکدا۔ خلیل نے وتد دے نال سبب تے فاصلہ نوں مختلف ترکیباں دے ذریعے ملا کے دس مڈھلے عروضی اجزاء ترتیب دتے۔ جیہڑے عروضی ارکان یاں ارکان عشرہ اکھواندے نیں۔ فیر ایہناں دی مدد نال شعر دیاں پندراں بحر ا بنائیاں۔ ہر بحر شعر دے اک مصرعے دا وزن مٹھدی اے۔ فیر حرفاں دی کمی بیشی کر کے کئی ثانوی (دگرے) ارکان بنائے جیہناں نوں بنیادی ارکان دیاں شاخاں (فروع) یاں مزاحف ارکان آکھیا جاندا اے۔ مزاحف ارکان دی ورتوں نال ہر بحر دیاں کئی کئی شکلاں بن گئیاں۔ ڈاکٹر جمال ہوشیار پوری دے بقول خلیل دیاں بحر اں وچ بعد والیاں نے معمولی جیہا وادھا کیتا اے۔ باقی سبھ کجھ اوہدا ای بنایا ہو یا پرچلت اے۔ (3) خلیل ہوراں دے کلیے موجب ارکان تن قسماں دے نیں:

(1) سبب (2) وتد (3) فاصلہ

(1) سبب

ایسا دو حرفی لفظ جیہدا پہلا حرف لازماً متحرک (یعنی زبر۔ زیر۔ پیش نال) ہووے تے دو جاسا کن ہووے، سبب کہلاوے گا۔ جیویں کلن، ملن، پرن، سن، جا، پلن، ہٹ وغیرہ۔ سبب شعر

دے اندر کلیاں وی آسکدے نیں تے کسے لفظ دا حصہ بن کے وی مثلاً کُجکُج، مِلنا، آہٹ وچ دو
دوسبب نیں یعنی کُن، جُک۔ مِلن، نا وغیرہ۔ سبب دیاں کجھ قسماں ویکھو: (4)
(ا) سببِ خفیف (ب) سببِ ثقیل (ج) سببِ متوسط

(ا) سببِ خفیف

سببِ خفیف لئی کسے لفظ وچ پہلے حرف دا متحرک تے دو بے داساکن ہونا ضروری
اے۔ اُپر والیاں مثالیں کُن، جُک وغیرہ سببِ خفیف نیں۔

(ب) سببِ ثقیل

لفظ غَلَطی تے رَمَضَانُ تے غور کیتیاں پتہ چلدا اے کہ ایہدے پہلے دو حرفاں غَل
تے رَم دوویں متحرک نیں۔ جدوں دوویں حرف متحرک ہوں تاں سببِ ثقیل بن دا اے۔

(ج) سببِ متوسط

اجیہا تن حرفی گروہ جیہدا پہلا حرف متحرک تے اگلے دو ساکن ہوں کجھ دے لاگے سبب
متوسط اکھواندا اے۔ دراصل ایہدے وچ آخری حرف موقوف ہو جاندا اے۔ جیویں آن، بان،
پھول، تنگ، شرم، روٹھ، علم، ناز، رات وغیرہ (بعض لوک ایہنوں نہیں مندے)۔

(2) وتد

تن حرفاں دے ایسے مجموعے نوں آکھیا جاندا اے جیہدے وچ پہلے دو حرف متحرک تے
آخری حرف ساکن ہووے جیویں عِلْم، فِدا، اَبَد وغیرہ۔ وتد دیاں قسماں تھلے لکھدے ہاں۔

(ا) وتد مجموع

پہلے دو حرف متحرک تے آخری ساکن ہوون نال وتد مجموع بندا اے۔ اُپر والیاں
مثالیں وچ کجھ ہور وادھا کرنے آں۔ جیویں اَگَر، اَلْگَ، اَمَر، سَنَحْن، خُدا، چَلو
وغیرہ۔

(ب) وتد مفروق

تد وچ آن والے دو متحرک حرف فاصلے اتے ہوں تاں وتد مفروق بن جائے گا۔

جیویں تَحْتِ ، فَوْقِ ، وَيَدِ ، كَرِشِنِ ، رَامِ وَغَيْرِهِ۔

وتد کثرت

ایہ چار حرفاں دا اچہا گروہ ہوندا اے جیہدے پہلے دو حرف متحرک تے اگلے دو ساکن ہوندے نیں۔ جیویں اَنَارِ ، بَہَارِ ، حَلِيمِ ، سَلَامِ ، كَمَالِ ، مَلُولِ ، سَوِيرِ ، بَشِيرِ ، پَلَنگِ ، اَمِيرِ ، سَوَارِ وَغَيْرِهِ۔

(3) فاصلہ

ایہ چار حرفی گروہ ہوندا اے جیہدے پہلے تن حرف متحرک ہوندے نیں۔ جیویں حَرَكَتْ ، غَلَطِيْ ، بَرَكَتْ ، شُعْرَا وَغَيْرِهِ۔ ایہدیاں وی اگول دو قسماں ہوندیاں نیں۔

(1) فاصلہ صغریٰ:

اُپروالی تعریف تے ونگیاں فاصلہ صغریٰ دیاں نیں۔

(ب) فاصلہ گبریٰ:

اچہا پنج حرفی گروہ جیہدے پہلے چار حرف متحرک ہوں۔ ایہ دراصل عربی وچ درتیندے نیں جیویں صَرَبَتَا (اوہناں ”دو عورتاں“ نے ماریا) كَتَبَتَا (اوہناں ”دو عورتاں“ نے لکھیا) وَغَيْرِهِ۔⁽⁵⁾

خلیل نے شعری اوزان دی بہتر تے ترتیب و تنظیم لئی کل پندرہاں بحر ایں ايجاد کیتیاں، جیہناں وچ ست مفرد تے اٹھ مرکب نیں۔ اوہنے ایہناں بحر ایں دے ناں وی خود رکھے جیہڑے انج نیں:

بحر طویل، مدید، بسیط، کامل، وافر، ہزج، رجز، رمل، منسرخ، مضارع، سرلج، خفیف، حُبْط، مقتضب، تقارب۔

ایس توں کچھ چار ہور بحر ایں وی نکلیاں۔ اک متدارک جیہوں ابوالحسن انخفش نے وضع کیتا۔ دوجی بحر جدید نوں بزرجمبر، تہجی بحر قریب جیہیں نوں مولانا نیشاپوری تے چوتھی بحر مشاکل کے نامعلوم سو جھوان دی کاڈھ اے۔⁽⁶⁾

استھے اسیں اک مفرد بحر نوں ونگی وجھوں اگیرے کرنے آں۔ ایہ بحر اوہ ہوندا اے جیہدے وچ اکور کن جیویں فعلن، فاعلن وغیرہ بار بار آؤندا اے جیویں:

فعلن ، فعلن ، فعلن (حجر متقارب مثنیٰ اٹلم، 8 رکنی)

یاں فیر:

فعلون ، فعلون ، فعلون (حجر متقارب مثنیٰ سالم، 8 رکنی)

مرکب بحر اوہ ہوندی اے جیہدے وچ دو یاں دو توں ودھ ارکان ورتوں وچ آن جیویں:

فاعلاتن   مفاعلن   فعلن (7)

یاں فیر: (حجر خفیف مسدس مجنون محذوف)

فاعلاتن مفاعلن فعلن (8)

ایہناں وچ فعلن ، فعلون ، مفعول ، فاعلات وغیرہ نوں بحر دے ارکان آکھیا جاندا اے۔

اک حصہ زحافات دا وی ایہدے وچ آندا اے تے زحافات (واحد زحاف) دا مطلب ہوندا اے

رکن دے لفظاں وچ گھانا وادھا کرنا جیویں فعلن توں فعل یاں فاعلن توں فاعلان بنایا وغیرہ۔

کل ارکان دس نیں۔ پنج اصلی تے پنج فرعی نیں۔ طریقہ ایہد انج اے کہ مثلاً ”فعلون“

اصلی رکن اے۔ ایہدی فرع بنان لئی ایہنوں ”لُن فَعُو“ کہتا گیا۔ جیس توں ”فاعلن“ فرعی رکن بن

گیا۔ باقی وی انج ای بدل لئے جاندا نیں۔ تھلے ایہناں ارکان دی اک جدول دتی جا رہی اے:

ارکانِ اصلیه	ارکانِ فرعیہ
فَعُولُن	فَاعِلُن
مَفَاعِلُن	مُسْتَفْعِلُن
مَفَاعِلَتُن	مُفَاعِلُن (فَاعِلًا تَمَّكٌ - مُهْمَلٌ)
فَاعِلَاتُن	مُفْعُولَاتٌ - مُسْتَفْعٍ - لُن

چیتے رہوے کہ ارکانِ عشرہ لفظی طور تے اٹھ تے صورت دے اعتبار نال دس نیں۔ ایہ

لکھن وچ دس ای آندے نیں۔ اتھے ذرا اسباب و اوتاد دے حوالے نال وی ایہناں دی

وضاحت کر دینے آں۔ اسیں ”فَاعِلَاتُن“ نوں دو طریقیاں نال بیان کرنے آں:

فَاعِلَاتُن =	فَا	عِلَا	تُن
	سببِ خفیف	وہدِ مجموع	سببِ خفیف

ایسے رکن نوں انج وی دس سکے آں:

فَاعِ   لَأ   ثُنْ
 وتدِ مفروق   سببِ خفیف   سببِ خفیف
 ہن ایس رکن دے وزن دا اک لفظ وی لیا کے دیکھئے:
 مُسْكَرَاهَتْ = مُسْنُ   كَرَا   هَتْ
 سببِ خفیف   وتدِ مجموع   سببِ خفیف
 یاں فیر:

مُسْكَ   رَا   هَتْ
 وتدِ مفروق   سببِ خفیف   سببِ خفیف⁽⁹⁾
 اوزان نوں پوری طرح سمجھن لئی شعر دا کھنڈن (تقطیع) ات لوڑیندا اے۔ اتھے آسیں
 کجھ ونگیاں ایس وجہوں اگیرے کراں گے تاں جے نہ صرف شعر دا وزن سامنے آسکے سگوں
 ادھی بھر دا وی پتہ لگ سکے۔ متقارب دا ایہ وزن ملاحظہ کرو:
 فعلن   فعلن   فعلن   فعلن
 تے ایہدے لئی شعروی دیکھو:

ویلے دی تلوار سی میں سی
 زخماں دی مہکاری میں سی⁽¹⁰⁾

ایس شعر دی تقطیع انج ہووے گی:

ویلے دی تل وار سی میں سی
 تقطیع ویلے کجھ فالتو حروف جیہڑے بولن وچ نہیں آندے۔ لکھائی وچوں کڈھ دتے
 جاندے نیں۔ انج ای بعض متحرک حروف ساکن ہوویندے نیں تے بعض ساکن حرف متحرک ہو
 جاندے نیں۔ ایہ وی چیتے رہوے کہ بھ۔ پھ اک حرف گنیا جاوے گاتے ”میں“ دا وزن دراصل
 ”مے“ ہووے گا۔ ہُن اُپروالے شعر دی اصل تقطیع دیکھو:

فعلن   فعلن   فعلن   فعلن
 ویلے   دی تل   وار   مے سی
 زخما   دی مہ   کار   مے سی

چھپے اسپیں دس چکے آں کہ کسے رکن وچوں کوئی حرف ودھ گھٹ ہون نال زحافات جنم
لیندے نیں۔ اتھے اک ونگی ایس وجوں اگیرے کرنے آں، وزن اے:

فعلن فعلن فعلن فعلن

شعر: دور دراڑے جاواں میں
ویکھن نویاں راہواں میں

تقطیع:

فعلن فعلن فعلن فعلن

دور دراڑے جاوا ے
ویکھن نویا راوا ے

اسیں ویکھیا کہ دور دا آخری حرف ”ر“ ساکن اے تے دراڑے دا پہلا ”د“ متحرک۔ پر
تقطیع وچ آکے ”ر“ متحرک تے ”د“ ساکن ہو گیا اے۔ انج ای آخری لفظ ”میں“ یا ”ے“
اصل وچ فع (سببِ خفیف) دے وزن اُتے آجاندا اے پر ایہنوں فعل یعنی سببِ ثقیل وی آکھیا
جاسکدا اے۔ ایہدی مثال ایسے ای غزل دا ایہ مصرع اے:

ع راتیں دل دے دکھاں پیٹھ (11)

آخری لفظ پیٹھ فعل دے وزن اُتے آجاندا اے۔

پنجابی اوزان تے ہندی پنگل

پنجابی زبان کیوں بے صدیاں پرانی اے۔ ایس دا تہذیب و تمدن، رہن سہن، ملن ورتن
تے ثقافتی پس منظر وی اونا ای پرانا اے۔ ایس تہذیبی تے ثقافتی پس منظر وچ پنجابی زبان دی
قدیم شاعری۔ ادب، گیتاں تے دوجیاں صنفیاں نوں اکھوں پر وکھے نہیں کیتا جاسکدا۔ ایہ گل وی
حقی اے بے شاعری چاہے قدیم ہووے یاں جدید اوہ وزن، بحر یاں گھٹ ودھ کسے گت توں
باہر نہیں ہوسکدی۔ ایس لئی ایس سرناویں تھلے اسپیں جتھے اک پاسے پنجابی دے اوزان بارے گل
کتھ چھوواں گے اتھے ای اوہدی موسیقیا نہ اہمیت بارے وی چانن پاواں گے تاں بے موسیقی
دے مختلف تالاں نال ایہدا سمبندھ قائم کیتا جاسکے۔ اتھے اک گل ضرور ذکر جوگ اے کہ جدوں

اسیں کدھرے ہندی اوزان دی اصطلاح نوں ورتوں وچ لیانے آں تے ایس توں مراد اوہ وزن ہوون گے۔ جیہڑے ہندی اوزان دی اسیں دھرتی نال تعلق رکھدے نیں۔ کیوں جے اتھے دیاں قدیم بولیاں وچ یاں تے پنجابی اہم اے یاں فیہر سنسکرت جیہدا قدیم علمی تے ادبی سرمایہ موجود اے۔ ایس لئی قدیم ہندی پنگل توں مراد سنسکرت دے پنگل نیں۔ ہندی یاں اردو زبانوں دی قدامت اپنی نہیں جہی ایہناں اوزان دی ہے۔

پنگل یاں پنجابی وزن دا تعلق چوکھا کر کے سنسکرت دے چھند شاستر نال اے۔ ایہدی ابتدا پنگل رشی دی لکھت ”پنگل چھند سوتر“ توں ہوندی اے۔ پنگل رشی نے ایہناں دی تقسیم پنج کیتی اے۔

چھند

اوہ رچنا (تخلیق، رکت) ہوندی اے جو پنگل دے اصولاں مطابق اکھراں، ماتراں جاں گناں دے حساب نال کسے سرتال وچ گائی جاسکے جیویں کبت، بیت وغیرہ۔⁽¹²⁾ ایس تعریف توں ایہ گل نتری جے ماتراؤں یاں ورتوں دی ترتیب گت (آہنگ) تے وسرام دے اصولاں نوں جیویں ملحوظ رکھیا گیا ہووے اوں نوں چھند آکھیا جاندا اے۔ ایہ دو طرح دے ہوندے نیں:

(1) ماترائی یاں جات

(2) ورتک یاں ورت

چھند دی ونڈ پنج اے جے ہر چھند دے چار چرن ہوندے نیں۔ پہلے تے تیجے چرن نوں وشم چرن (طاق مصرعے) تے دو جے چوتھے چرناں نوں سم چرن (جفت مصرعے) آکھیا جاندا اے۔ جیس چھند دے چارے مصرعیاں دی گت یاں لے ساویں ہووے اوہناں نوں سم چھند (مساوی چھند) آکھدے نیں۔ جنہاں دے طاق تے جفت مصرعیاں دی لے وکھو وکھ ہووے پر اوہ ساویں ہون اوہناں نوں اردھ چھند (نیم مساوی چھند) کہیا جاندا اے۔ جنہاں چارے مصرعیاں وچ کوئی یکسانیت نہ ہووے اوہناں نوں غیر مساوی چھند آکھیا جاندا اے۔ جیس چھند دے ہر مصرعے وچ ہتی (32) تک ماتراں ہون۔ اوہناں نوں عام

چھند، بتی توں ودھ ماتراں والے دنگ کھلانڈے نیں۔ انج ای ورنک دی ورتوں وچ چھبی اکھشر (لفظ) یاں ورنناں تک آن والے عام چھند تے فی مصرع چھبی توں ودھ اکھشر والے دنگ اکھوانڈے نیں۔⁽¹³⁾

ایہدی تقسیم تے ایہناں چھنداں دی ورتوں دا مختصر جیہا خاکہ اتھے درج کیتا جا رہیا اے:

چھند

ورنک	ماترائی
مساوی نیم مساوی غیر مساوی (سم) (اردھ سم) (وٹم)	مساوی نیم مساوی غیر مساوی (سم) (اردھ سم) (وٹم)
عام (سادھارن) دنگ	عام دنگ (سادھارن)

ماترک چھند

ایس چھند وچ ماتراں دی گنتری، اوہناں دی ترتیب تے وقفے دے حساب نال چھند دا وزن مقرر کیتا جاندا اے۔

ورنک چھند

جیس چھند ورن یاں ورنک گناں دی گنتری، ترتیب تے وقفے دے حساب نال چھند دا وزن تے آہنگ مٹھیا جاوے۔ ورنک چھندا کھوانڈا اے۔

ہندی پنگل بارے دو جے کماں توں وکھ ڈاکٹر سمیج اللہ اشرفی نے اپنے تحقیقی مقالے ”اردو اور ہندی کے جدید مشترک اوزان“ وچ تفصیل نال چائن پایا اے۔ اوہناں اُپر والیاں دو بحر اں بارے دس پائی اے۔ پر محمد آصف خاں ہوراں ایہدے وچ اک ہور قسم ”لے آتمک“ دا وادھا کیتا اے۔⁽¹⁴⁾

پنجابی اوزان (تاریخی پچھو کڑ)

اسیں پہلے دس چکے آں کہ خلیل بن احمد عربی عروض دا بانی اے پر ایہناں معنیاں وچ

نہیں کہ اوس توں پہلے شعر وزن وچ لکھیا ای نہیں جاندا سی۔ سگوں ایہناں معنیاں وچ کہ اوہنے عربی اوزان نوں باقاعدہ شکل (Form) دتی۔ دنیا دے ہر ادب وانگوں پنجابی وچ وی شعر آکھن دا رواج مڈھ قدیم توں ہے تے ایہدے وزن وی اپنے نیں جہناں نوں دیسی وزن آکھیا جاندا اے۔ پر ایہدا مڈھلا اظہار پنجابی دی بجائے سنسکرت وچ ملدا اے۔ اوزان دے ایس فن نوں ”چھند شاستر“ آکھیا جاندا اے۔ دنیا دی قدیم لکھت ”رگ وید“ پنجاب وچ لکھی گئی اے۔⁽¹⁵⁾

پر مانند شاستری تے عظمت اللہ خاں وغیرہ ایہناں چھنداں نوں اک قدیم لکھاری پنگل رشی نال جوڑدے نیں۔ جنہاں دی اک کتاب داناں ”چھند سوتر“ اے پر ایس فن داناں اپنی مناسبت نال ”پنگل شاستر“ وی اکھوایا۔ اک پاسے ایہ چھند سنسکرت دیاں قدیم کتاباں رگ وید، اتھر وید وغیرہ وچ ملدے نیں۔ پر آصف خاں دادعویٰ اے جے ایہ چھند آریاواں دے آن توں پہلے پنجاب دے ترقی یافتہ خطے ہڑپہ دیاں وادیاں وچ عام ورتے جاندے سن۔ آصف خاں ہوراں ایہدے لئی کوئی ٹھوس حوالہ تاں نہیں دتا پر اوہناں دی ایہ گل ضرور گوہ گوجری اے کہ ایہ کتاب لکھی سنسکرت وچ گئی پر ایہدے لکھن دی تھاں پنجاب اے۔ اک گل ایس ضمن وچ ہور اہم اے کہ دنیا دی سبھ توں پہلی گرامر ”اشٹا دھیائی“ وی پنجاب وچ لکھی گئی۔ ایہدے لکھاری پانینی نے لکھیا اے جے ویداں نوں سمجھن لئی ضروری اے کہ ”بندہ چھ علماں وچ نپنتا (مہارت) رکھدا ہووے:

(1)	ویاکرن	(گرامر)	(2)	نروکتی	(اشٹا قیات)
(3)	جیوتش	(علم نجوم)	(4)	سکھشا	(صوتیات)
(5)	کلپ	(رسماں)	(6)	چھند	(وزن)

اک ہور قدیم لکھاری پتلی دا ذکر استھے ضروری اے جیہنے اوزان بارے بھرواں کم کیتا جیس پاروں اوہنوں پنگل اچاریہ وی منیا جاندا اے۔ فخر دی گل ایہ اے جے ایہ عظیم سوجھوان ملتان دارہن والا سی تے 188 قبل مسیح وچ جیوندا سی۔⁽¹⁶⁾

محمد آصف خاں ہوراں دی ایہ گل وی بڑی اہم اے جے آریاواں دے آن توں کئی صدیاں پہلے توں ہڑپہ تہذیب سحراں اُتے سی۔ لازمی گل اے جدوں آریاواں نے ہڑپہ دے وسنیکاں نوں ہرا کے استھے قبضہ کیتا۔ اوہناں اپنا علمی، تہذیبی تے ثقافتی اثر مقامی لوکاں اُتے پایا

تے اوہناں وی کجھ نہ کجھ اثرات ایٹھوں لئے۔ دو بے اکھراں وچ ایہ کتاباں سنسکرت وچ لکھیاں گئیاں تے ایہ وی حقیقت اے کہ ایہ پنجاب دی سدا سہاگن دھرتی اُتے بہہ کے لکھیاں گئیاں تے ایہناں دے لکھاری وی زیادہ تر پنجاب دے سپترسن۔ ایس لئی پنجابی دے وزناں یعنی چھندا بندی دی عمر دنیا دیاں بحراں تے عرض توں بہت پرانی ایں۔ چھند نوں عربی وچ بحر آکھیا جاسکدا اے۔ مقامی چھنداں بارے ڈاکٹر عنوان چشتی نے کافی کھلا رواں چائن گھتیا اے۔ مقامی چھندتن قسم دے نیں:

(1) ماترائی چھند

(2) ورنک چھند

(3) لے آتمک چھند

پنجابی وچ ورتیندے چھنداں نوں ماپن لئی عربی اوزان دی تھاویں ماتراں کولوں کم لیا جاندا اے۔ ایہ ماتراں کسے حرف دی آواز اُتے انحصار کردیاں نیں۔ ایس لئی اسیں پہلے اوہناں اصطلاحواں بارے دسدے چلیے جیہڑیاں ایس چھندا بندی وچ کم آندیاں نیں:

(1) چھند: اوہ لکھت جیہدے وچ اکھراں یاں ماتراں دی گنتی اک متھے ہوئے تول دے مطابق ہووے۔

(2) ماترا: اک اکھر دے اچارن وچ جیہڑا ویلا لنگھے اوس نوں ماترا آکھدے نیں۔ عروض دی اصطلاح وچ اک خفیف حرفِ علت دے تلفظ نوں ادا کرن وچ جتا وقت لگدا اے۔ اوہ ماترا اے جیویں ”ا“ وچ اک ماترا اے ”آ“ وچ دو ماتراں نیں۔

(3) چرن: ہر مصرعے دے وچکار کدھرے اک وقفہ لازمی آجاندا اے۔ ایس وقفے دے پہلے حصے نوں پہلا چرن تے دو بے نوں دو جا چرن آکھیا جاندا اے۔

(4) وسرام: مصرعے دے وچکار آن والا وقفہ وسرام کہلاندا اے مثلاً

سسی سنے سہیلیاں، آئی رنگ محل

ایہدے وچ ”سسی سنے سہیلیاں“ پہلا چرن اے جیہیں توں بعد وسرام تے ”آئی رنگ محل“ دو جا چرن ہووے گا۔ ہُن اسیں اُپر والے چھنداں دا واری واری ویروا کر دے آں:

(1) ماترائی چھند

حرف کسے اجیہی چھوٹی توں چھوٹی وارج نوں آکھدے نیں۔ جیہدے اگول ہور لکڑے نہ ہو سکن۔ لکھتی زبان وچ حرف نوں ورن وی آکھیا جاندا اے۔ حرف دیاں دو قسماں نیں مصوتے یاں حرف علت (vowel) تے مصمتے یاں حرف صحیح (consonant) پنجابی وچ شعر نوں کھنڈن (تقطیع) ویلے حرف صحیح نوں نہیں سگوں حرف علت نوں گنیا جاندا اے مثلاً ”آر“ وچ اک حرف علت (ا) تے دو جا حرف صحیح (ر) اے۔ ایہدے وچ حرف علت دی تعداد اک اے۔ ”ر“ حرف صحیح اے ایس لئی گنتی وچ نہیں آوے گا سگوں ”آر“ اک حرف گنیا جاوے گا۔ آواز دے کھلار دے پیمانے اُتے ماتراں دیاں قسماں دا انحصار اے۔ ایہ قسماں چار نیں:

(1) ادھی ماترا (2) چھوٹیری (خفیف) ماترا۔ لگھو ماترا

(3) لمیری (طویل) ماترا۔ گور و ماترا (4) بہت لمیری ماترا۔ پُلت ماترا

پنجابی دے قدیم اصول موجب ہر حرف صحیح وچ حرف علت وی لازمی آندا اے۔ جیویں میم، قاف وغیرہ۔ جے ایہناں نوں گور لکھی راہیں اوڑا (ϑ) یاں سسا (π) وی اُچار یئے تاں وی حرف علت یعنی ”الف“ ایہناں وچ موجود اے۔ کیوں جے ہر حرف وچ یاں اوہدے اخیر تے حرف علت پایا جاندا اے۔ ایس لئی ایہنوں ادھی ماترا آکھاں گے۔ حرکت دیاں علامتاں زبر، زیر، پیش (، ، ،) وغیرہ نوں خفیف یاں چھوٹیری ماترا آکھاں گے۔ ایہدی عرضی قیمت (چھندی مل) اک ہووے گا تے ایہدا نشان (1)۔ ایس نوں لگھو آکھدے نیں۔ ایس توں بعد اک لمیری حرکت یعنی آ، اں، او، اے، ای وغیرہ ساڈے کول موجود اے۔ ایہناں نوں اُچارن لئی چھوٹیری ماترا توں ودھ ویلا لگدا اے۔ ایس لئی ایہ اکھر دو ماتراں (لمیری ماتراں) دے گئے جاندے نیں۔ ایہناں نوں دیردھ وی آکھدے نیں۔ ایہدا نشان (S) اے۔ بہت لمیری ماتراں دی چھندا بندی وچ کوئی گنجائش نہیں۔ ایہ پُلت ماترا اے۔ ایہ کدی کدی آواز نوں لما کرن لئی موسیقی وچ ورتیا جاندا اے۔ ایہدے بارے عظمت اللہ خان لکھدے نیں:

”ہر حرف ایک آواز ایک ماترا جانا جائے گا اور اس ایک ماترا ایک حرف کو

ہندی اصطلاح میں لگھ کہا جائے گا۔ لگھ کے معنی عرضی نکتہ نظر سے ہمیشہ

سب سے چھوٹی آواز یا ایک ماترا کے لئے جائیں گے۔ جب دو حروف،
(.....) مل کر آواز دیں تو ایسی دو حرفوں کی گتھی ہوئی آواز کو گرو پکاریں
گے۔ اس کو دو ماترا کے برابر سمجھا جائے گا اور یہ دو حرفوں کی ملی جلی ایک جان
اور دو قالب آواز عروضی میدان میں سب سے بڑی آواز کہلائے گی،⁽¹⁸⁾

تسین ویکھیا کہ عظمت اللہ خاں نے ادھی ماترا تے لمیری ماترا نوں وچوں کڈھ دتا
اے۔ دو ہور عروضی ماہراں ڈاکٹر مسعود حسین خان تے ڈاکٹر گیان چند جین نے وی ایہناں دا ذکر
نہیں کیتا۔⁽¹⁹⁾

ورنک گن

تن حرفاں دا مجموعہ اک ورنک گن کہلانا اے۔ ایہ اٹھ قسماں دے ہوندے نیں۔

جیہدی ترتیب تھلے دتی ویندی اے:

نمبر شمار	ورنک گن	ترتیب گر۔ لکھو	علامت ہندی	ہم وزن رکن	مثال	تعداد ماترا
1	گین	ل گ گ	ISS	فعلون	اساڈا	5
2	مگن	گ گ گ	SSS	مفعولن	چورستہ	6
3	تگن	گ گ ل	SSI	مفعول	آرام	5
4	رگن	گ ل گ	SIS	فاعلن	جاننا	5
5	جگن	ل گ ل	ISI	فعل	نماز	4
6	بھگن	گ ل ل	SII	فاعل	چاہت	4
7	سگن	ل ل گ	IIS	فعلن	کرتب	4
8	نگن	ل ل ل	III	فعل	درو	3

گ = گرو (S) : ل = لکھو (I)⁽²⁰⁾

چال

پنجابی چھندا بندی نوں سمجھن لئی چال دا جاننا ات لوڑیندا اے۔ عربی عروض تے پنجابی

چھندا بندی وچ فرق ای چال نال پیندا اے۔ کیوں جے عربی عروض دے تحت جدوں کسے مصرعے دے ارکان متھے جان تاں ہر رکن دے متحرک تے ساکن اکھراں دی ونڈ اپنے آپ ہو جاندی اے، جیویں:

میں دریاواں داہانی ساں			
ترنے پے گئے کھال نی مائے ⁽²¹⁾			
ایس شعر دی عرضی تقطیع سدھی ساویں انج ہووے گی۔			
فعلن	فعلن	فعلن	فعلن
مے در	یاوا	داہا	نی سا
ترنے	پے گے	کھال نی	مائے

گل

اک ماترا نوں آکھدے نیں۔ ماتراں دے پٹھاں لکھیندے مجموعے ہندی پنجابی عرض وچ عام طور تے ورتیندے نیں۔ گل نوں ماترائی گن وی آکھدے نیں:

دوگل

دو حرفی رکن نوں دو گل یاں سبب کہندے نیں۔ ایہ دو طرح دے نیں (دو گل = ڈگن)

$$(1) \quad \text{ایک گرو} = (\text{نغ}) = \text{سبب خفیف}$$

$$(2) \quad \text{دو لگھو} = (\text{فغ}) = \text{سبب ثقیل}$$

فعلن	فعلن	فعلن	فعلن
مے در	یاوا	داہا	نی سا
ترنے	پے گے	کھال	نمائے

ایس توں پتہ لگدا اے جے متحرک تے ساکن اکھراں اپنی اپنی تھان تے آئے نیں۔ جے کدھرے کوئی متحرک اکھراں ساکن دے تھان یاں ساکن دے تھان متحرک اکھراں آونجے تاں مصرع وزن توں نکل جاوے گا۔ پر ساڈی چھندا بندی وچ ایہ اصول کم نہیں کردا۔ گورویاں لگھو جتھے مرضی

آون۔ سگوں ہر مصرعے وچ ایہناں دی ترتیب بدل جاندى اے۔ پر گنیاں ماتراں دی گنتی پوری
رہنی چاہیدی اے تے ہر مصرعے نوں مقررہ چال دے حساب نال رکھنا پیندا اے، مثلاً:

$$24 = \begin{matrix} \text{کھتر} & \text{میخاں} & \text{اگلیاں} & \text{جندنہ} & \text{کائی} & \text{میخ} \\ 12 & 22 & 211 & 2211 & 22 & 111 \end{matrix}$$

$$24 = \begin{matrix} \text{واری} & \text{آپو} & \text{آپنی} & \text{چلے} & \text{مشائخ} & \text{شیخ} \\ 12 & 221 & 21 & 212 & 22 & 22 \end{matrix}$$

اسیں دیکھیا جے آخر وچ میخ تے شیخ لفظ آئے نیں جیہڑے گورو + لگھو وچ ونڈے
ہوئے نیں۔ پنجابی چھندا بندی وچ سارے گورو تے لگھو پابند نہیں کیتے جاسکدے۔ البتہ پہلی یا
دوجی وسرام (آخری مقام) تے آون والے گورو تے لگھو پابند کرتے جاندے نیں۔ ایسے
پابندی نوں چال آکھیا جاند اے۔ تے ایہو چال پہلے مصرعے توں آخر تاں قائم رکھنی پیندی
اے۔ ڈاکٹر عنوان چشتی ہوراں ایس چال نوں ”گت“ داناں دتا اے۔ پر اوہناں ایہدے وچ
موسیقی دا وادھا کر دتا اے (جیہدے اُتے اسیں اگے چل کے تفصیل نال بحث کراں گے) ڈاکٹر
چشتی لکھدے نیں:

”گت دراصل بحر کی چال کو کہتے ہیں۔ مگر اس چال یا بہاؤ کے لئے کوئی
اصول مقرر نہیں۔ اس کا انحصار کلیتاً فن شعر اور موسیقی کے رچے ہوئے ذوق
پر ہے۔ گت دراصل چھند کی لے اور اس کے ترنم پر براہ راست اثر انداز
ہوتی ہے۔ جس طرح کسی مصرع میں کسی حرف کے گھٹنے بڑھنے سے اس کی
روانی میں فرق پڑتا ہے۔ اسی طرح گت کے بگڑ جانے سے موسیقی کی لہروں
کے بہاؤ میں رکاوٹ پیدا ہوتی ہے۔“ (22)

ڈاکٹر چشتی ہوراں ایہدے لئی اک مصرعے دی مثال وی دتی اے یعنی ”بھو میں رمی شر د
کی کمی نی تار می تھی“۔ ڈاکٹر ہوراں دے بقول جے اسیں مصرعے نوں انج پڑھیے:

بھو میں شر د کی کمی نی تار می تھی

تے چھند دی گت وگڑ جاوے گی۔ پر اسیں اتھے میاں محمد بخش دی سیف المملوک

وچوں اک مصرع پیش کرنے آں:

مرمر اک بناون شیشہ مارو ٹا اک بھندے

جے اسیں مصرعے دی عربی زبان وچ تقطیع کرے تے مصرع بے وزن ہو جاوے گا:

فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن

مرمر اک کب ناون شیشا مارو ٹا اک بھندے

تسیں ویکھیا کہ وٹا دی شد ختم ہو گئی اے۔ یاں تے سادہ ”وٹا“ پڑھیں پر اوہدے نال

معنیاں وچ فرق آوے گا۔ البتہ وزن انج قائم ہو سکدا اے:

فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن

مرمر اک کب ناون شیشا وٹا مارک بھندے

پر ایہدے نال پنجابی دی اوہ چال خراب ہو جاوے گی جیہڑی میاں صاحب نے

”رحمت دایمنہ پا خدا یا باغ سکا کر ہریا“ وچ قائم کیتی سی۔ ایس لئی اسیں مصرعے دی پنجابی تقطیع انج

کراں گے:

مرمر اک بناون شیشا مار وٹا اک بھندے

2 2 1 1 2 2 2 1 1 1 2 2

12 کل = 27

15

وٹا بھانویں تھوڑا مشکوک اے پر بحر دے حساب نال ٹوٹاں نہیں لگا۔ ایس طرح ایہ 27

ماتراں دا چھند اے۔ انج وی عربی تقطیع والے مصرعے یعنی ”وٹا مار“ نوں سیف الملوک دی

بھیرویں یاں پہاڑی دھن وچ پڑھئے تے اوہدا سواد ختم ہو جاوے گا تے جے ایہوں ”مار

وٹا“ والے پنجابی وزن نال پڑھئے تے مصرعے دا اصل سواد قائم رہوے گا۔

اوزان دی ایس بحث توں بعد اسیں ایس نتیجے تے اپڑے آں کہ وزن دراصل ہر

مصرعے وچ موجود ہوندا اے۔ فعلن، فاعلن شعر لئی پیمانے ضرور نہیں پر وزن دا اک تعلق ساڈے

دل نال وی اے۔ اکثر شعراء دے نال گل بات کردیاں نتریا اے جے اوہ شعر آکھدیاں کدے

وی فعلن وغیرہ نوں مکھ ساویں نہیں رکھدے سگوں شعر دا عروضی پیمانہ اوہناں دے اندروں پھٹدا

اے۔ شعر دی فکر وانگوں ایس پیمانے دا تعلق وی انسان دے وجدان نال اے۔ عربی فارسی شعر

کہندیاں جے شاعر صرف اپنے اندرونی پیمانے اُتے انحصار کردا اے تے پنجابی شعرا وی ایس توں

وانجے نہیں۔ انسان دے اندر دا ایہ پیمانہ کیہ اے؟ ایہ ای دراصل اوہ پیمانہ اے جیہوں ڈاکٹر عنوان چشتی ہوراں ”گت“ داناں دتا اے۔

ساڈی جاچے شعر تے موسیقی دا چولی دامن دا ساتھ اے تے ایہناں وچ وزن تے چال دا تعلق خاص طور تے انسان دے ذوق سلیم نال اے۔ ایہ ذوق زیادہ تر خداداد (خدا دی دین) ہوندا اے تے محنت، لگن وغیرہ نال ایہدے وچ وادھا کیتا جاسکدا اے۔ ایہنوں کسے حد تک سکھیا وی جاسکدا اے پر ایہدے لئی وی انسان دے اندر جبلتی ذوق دا ہونا ت ضروری اے۔ گت دی چال دا ایہدے وچ خاص حصہ اے۔ لغوی طور تے گت دے معنی چال، نغمہ تے ناچ وغیرہ دے نیں پر موسیقی وچ ایہدے معنی اک خاص قسم دی چال دے نیں۔ جیہدا تعلق طبلے دے بولاں نال اے۔ جیویں فعلن فاعلن نوں جے اسیں الجبرے دے اصول تھلے ویکھئے تاں نثار اکبر آبادی دے بقول ایہ بول آواز دی حرکت دے حساب نال انج بندے نیں:

فاعلن   مفعولن   فعلن

2 2   2 2 2   2 1 1

کیہ فعلن فعلن دے وزن اُتے ”نادھی دھن نا“ نہیں آسکدے جیہڑے 4 ماترے وچ کھرا دے بول نیں۔ پر استھے کرن جوگ گل ایہ اے جے ماتریاں دی ایہ گنتی وی شعری وزن وانگوں ای اے۔ گت دا تعلق دراصل گیت دی دھن نال اے۔ کھرا ہمیشہ چار ماترے دا ہوندا اے یعنی:

دھا   دھن   تا   دھن

4   3   2   1

جے اسیں گھڑی دی ٹک ٹک اُتے چار دا ایہ چکر دہراندے جائیے تاں ایہ اک سرکل بن جاوے گا۔ اوس سرکل نوں کھرا آکھیا جاندا اے۔ ایہدے وچ بے شمار گیت گائے جاسکدے نیں۔ کجھ دیر اک دو تن چار دُہران توں بعد تسیں اُپر دتے لفظ دھا دھن تا دھن اوسے ترتیب نال آکھی جاؤ گے تے ردم دی اک صورت اپنے آپ سامنے آ جائے گی۔ ہن ذرا ایسے سرکل وچ کھرا دے کجھ ہور بول ویکھئے آں جیہدے نال وزن بالکل اوہو رہوے گا پر گت یاں چال وچ ضرور فرق آئے گا:

دھن	تا	نک	تن	(1)
4	3	2	1	
تن	گھے گھے	دھادھا	دھن	(2)
4	3	2	1	
دھا	دھا	دھن	دھن	(3)
4	3	2	1	

ایہناں وچ دھا دھاتے گھے گھے اونی ای سے وچ ادا کرنے پین گے تاں جے وزن وچ فرق نہ پوے پرتسیں محسوس کرو گے کہ چال پہلے نالوں ذرا تیز جیہی محسوس ہوندی اے۔ گت دی سمجھ اک دو گتیاں دیاں ونکیاں راہیں صحیح طور تے سمجھ آسکدی اے مثلاً اک پرانا گیت سی جیہدے بول سن:

ع نہ گھر سے نکنا یوں زلفیں بکھیرے

اندھیروں میں چھپنے لگیں گے سویرے (23)

ہُن اسیں اتھے ایس گیت دے انترے سمیت مکمل طبلے دے بول درج کرنے آں۔

عرض دے حساب نال ایہ گیت ایس وزن اُتے آندا اے:

فعولن فعولن فعولن فعولن

تے پنجابی چھندا بندی وچ ایہدا تول ایہ ہووے گا:

نہ گھر سے نکنا یوں زلفیں بکھیرے

21 = 221 211 2 2111 2 11 1

اندھیروں میں چھپنے لگیں گے سویرے

21 = 221 2 21 211 2 221

اسیں دیکھیا جے آخر تے 1 لگھ تے دو 2 گورو آئے نیں۔ آؤ ہُن موسیقیا نہ گت

دے حساب نال تال نوں رتا کو گوہ نال دیکھیے:

استھائی دامصرع: نہ گھر سے نکنا یوں زلفیں بکھیرے

تال دے بول: دھن تک (8 بار)

ثانی مصرع: اندھیروں میں چھپنے لگیں گے سویرے

دھن تک (8 بار)

انترہ، مصرع 1: خدا کے لئے یوں نہ باغوں میں گھوموں

تال دے بول: دھاتن تا تا۔ تا دھن دھا دھا (4 بار)

انترہ، مصرع 2: مرے سامنے یوں، نہ پھولوں کو چوموں

تال دے بول: دھا گے ناتی نا کے دھن نا (4 بار)

انترہ، مصرع 3: یوں بجلی گراؤ نہ تم دل پہ میرے

تال دے بول: دھا گے ناتی تک دھن (8 بار)

واپسی دا مصرع: بنائے ہیں شاخوں نے، باہوں کے گھیرے

تال دے بول: دھا گے ناتی تک دھن (8 بار)

استھائی دا مصرع: نہ گھر سے نکلتا یوں زلفیں بکھیرے

تال دے بول: دھن تک (8 بار)

استاد بدرالزماں دے بقول گیت دے انٹروال وچ وی ”رمبا“ یعنی 2/4 دی بیٹ

شامل اے جیس توں استھائی دا مُدھ بنھیا گیا سی۔ انٹروال دے دوران ای کہروا تال دے بول

شروع کردتے گئے نیں تے انترے وچ بعض لفظاں دی تبدیلی نال اوہو ای بول نیں۔ طبلہ نواز

نے کجھ سجاوٹی بول تے پرتالیاں دی ورتوں وی کہتی اے۔ (24) ایسے گل نوں اسیں طبلے دی اک

لے دے حوالے نال سمجھن دا آہر کرنے آں۔ فرض کرو کہ گیت دا کوئی مصرع گایا جا رہیا اے

جیہدے وچ وزن اپنا کواے جیہڑا اسیں تھلے دے رہے آں:

(8) = 8 7 6 5 4 3 2 1

دھن دھن تا کت تا کت تا

(8) = 2 2 2 2

دھن دھن تا کت تا کت تا

(8) = 8 7 6 5 4 3 2 1

تا تاک تاک

(8) = 2 3 3

تسین ویکھیا کہ آخر اُتے 3 + 3 نال 'تاک' 'تاک' تے آخر تے 2 بیٹ لئی 'تا' لیا کے
 فیر گنتی پوری ہو گئی یعنی گت بدل گئی۔ وزن اوہو ای رہیا۔ یاد رہوے کہ پہلا لفظ 'دھن' آخر تے
 دوبارہ بولیا جاندا اے لہذا 'تاک' 'تاک' توں بعد وی دھن آوے گا۔ ایس طرح اک چکر
 (Cercal) بن جاوے گا۔ گت تبدیل وی ہوندی رہوے گی تے وزن وچ فرق وی کوئی نہیں
 پوے گا۔ ایہو قدیم پنجابی (ہندی) اوزان دا کمال اے کہ فعلن فعلن توں پہلے وی تے بعد وچ
 وی شعری اوزان دا اک نظام کم کر رہیا اے، جیہڑا شاہ حسین تے بلھے شاہ دیاں کافیاں وچ وی نظر
 آوندا اے تے وارث شاہ دی ہیر وچ وی اپنی بہار دے نال زندہ و جاوید اے۔ انج ای اک ہور
 گیت دی مثال ویکھو:

میں چھپا سکوں گا کیسے ترے پیار کو جہاں سے

فعلات فاعلاتن فعلات فاعلاتن (25)

میں چھپا سکوں گا کیسے

14 = 2 2 2 2 1 1 1 1

ترے پیار کو جہاں سے

14 = 2 2 1 2 1 2 2 2

ہُن اسیں استھئی تے انترے وچ ورتے جان والے طبلے دے بولاں دے

حوالے نال گل نوں نکھیرن دا آہر کراں گے۔ بول پچھلے گیت والے ای نیں:

استھائی: میں چھپا سکوں گا کیسے

دھن تا (8 بار)

ترے پیار کو جہاں سے

دھن تا (8 بار)

انترہ: میں سمجھ رہا ہوں ظالم تیرے پیار کا اشارہ

میں دکھاؤں داغ دل کے تجھے یہ نہیں گوارہ

تیرا بھید کھل نہ جائے

ترے غم داستاں سے

ایس مصرعے دے دو حصے کر لئے گئے نیں۔ ایس اوہدی ترتیب انج لاواں گے:

تیرا بھید کھل نہ جائے

دھن تا دھن تا دھن تا دھن

ترے غم کی داستاں سے

کہت کہت کہت دھن

کیوں جے گیت دے سُر اک دم نیچے تان نال گرائے گئے سن، جیس پاروں طبلے والے نے لفظاں وچ تبدیلی کر دتی جیہدے نال گلوکار دے گیت وچ ہور زیادہ حُسن پیدا ہو گیا یعنی طبلے دا وزن اوہوای رہیا پر اوہدی گت یاں چال بدل گئی۔

تسیں اکثر مشہور گلوکاراں (مہدی حسن، غلام علی، غلام عباس وغیرہ) کولوں غزل سُنی ہووے گی۔ خاص طور تے جدوں اوہ کسے محفل وچ گارہے ہوں، جدوں مطلع کہندے نیں اوس ویلے تاں اک خاص ترتیب نال طبلہ وی شروع ہو جاندا اے، پر جدوں انترہ کہہ کے دوبارہ استھائی دے بول پکڑدے نیں تے پہلا مصرع بار بار دہرائے نیں۔ ایس دوران طبلہ کافی تیز کر لیا جاندا اے۔ ایہ اصل وچ صرف طبلے دے بولاں دی تعداد دُگنی کر دتی جاندی اے جیس توں لے (Rythem) تیز ہون دا احساس ضرور ہوندا اے پر لے دراصل اوہوای ہوندا اے، مثلاً:

پہلی استھائی: 1 2 3 4 5 6 7 8

تر کٹ دھن تا تر کٹ دھن تا

انترے توں بعد والی استھائی وچ ترتیب انج دی ہو جاوے گی:

1 2 3 4 5 6 7 8

تر کٹ دھن تا تر کٹ دھن تا تر کٹ دھن تا

جیہدے پاروں لے تیز ہون دا احساس ضرور ہوندا اے پر ہوندا اوہ اوسے ردم یاں وزن وچ اے جیہدی شروع وچ سی۔ ایسے نوں گت دی تبدیلی آکھدے نیں تے ایہو دیسی یاں ہندی اوزان دی خصوصیت اے جس توں گورو تے لکھو اگے کچھ ہون دے باوجود وی شعر دے وزن وچ کوئی فرق نہیں پیندا۔

حوالے

- 1- غلام محی الدین: تقویم العروض والفاقیہ؛ مطبع خیر خواہ اسلام، آگرہ، دوسرا ایڈیشن 1919ء ص 2
- 2- جمال ہوشیار پوری، ڈاکٹر: تفہیم العروض؛ ناشرین، الکریم مارکیٹ لاہور، اپریل 2002ء ص 41
- 3- جمال ہوشیار پوری، ڈاکٹر: تفہیم العروض؛ ص 42
- 4- جمال ہوشیار پوری، ڈاکٹر: تفہیم العروض؛ ص 41
- 5- ایضاً، ص 42
- 6- ایضاً، ص 44
- 7- ایضاً، ص 44
- 8- نجم الغنی، مولوی: بحر الفصاحت؛ مطبع منشی زولکشور، لکھنؤ، 1927ء، ص 124
- 9- تفہیم العروض، ص 545
- 10- ایضاً، ص 545
- 11- ایضاً، ص 54
- 12- اکرام مجید: تنے داروگ؛ قرطاس، فیصل آباد، 14 اگست 1982ء ص 104
- 13- ایضاً، ص 104
- 14- عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب دی کہانی؛ عزیز بک ڈپو، لاہور، 1972ء ص 103
- 15- اشرفی، سمیع اللہ، ڈاکٹر: اردو اور ہندی کے جدید مشترک اوزان؛ کراچی، انجمن ترقی اردو پاکستان، اشاعت اول، 1989ء، ص 29
- 16- ایضاً، ص 29
- 17- محمد آصف خاں: بک سٹک، ص 18
- 18- عظمت اللہ خاں: سریلے بول؛ دکن، حیدرآباد، 1940ء، ص 46
- 19- محمد آصف خاں: بک سٹک، ص 131
- 20- عظمت اللہ خاں: سریلے بول؛ دکن، حیدرآباد، 1940ء، ص 46
- 21- ثار اکبر آبادی: شعر اور فن شعر؛ ص 25

- 22- افضل احسن رندھاوا: شیشہ اک لشکارے دو: لاہور، اپنا ادارہ، 1966ء، ص 16
- 23- اشرفی، سمیع اللہ، ڈاکٹر: اردو ہندی کے مشترک اوزان، ص 30
- 24- عنوان چشتی، ڈاکٹر: اردو شاعری میں ہیئت کے تجربے، دہلی، 1975ء، ص 131
- 25- لیسین گوریچ، پاکستان میلینم فلم ڈائریکٹری، پبلشر لیسین گوریچ، س-ن، ص 167
- 26- انٹرویو استاد بدرالزمان، استاد کلاسیکی موسیقی لاہور
- 27- لیسین گوریچ، پاکستان میلینم فلم ڈائریکٹری، ص 174

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:75, July-Dece. 2015, pp 33-44

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جولائی-دسمبر 2015ء، مسلسل شماره 75

”روٹی میری کاٹھ کی“

فوائد الفواد (جلد تریجی)

ڈاکٹر عاصمہ قادری
 اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی
 پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

Abstract

Farid Ud Din Masoud is one of the most prominent figures in the history of Sufism in South Asia. He is the first known Punjabi poet. The article is based on the book written by Ameer Hassan Sijzi. from January 1308 to September 1322. These conversations of Nizam Ud Din tells us about Farid's way of living and his views on various aspects of life.

.....

فوائد الفواد مُدھلی کتاب اے جو فرید الدین دے عام جیون ورتن بارے دسدی اے۔
 شیخ فرید دے مرید خواجہ نظام الدین اولیاء (1238-1325) دی ملاقات مُرشد نال عمر دے
 اخیر لے حصے وچ ہوئی۔ بہت گھٹ ویلا خواجہ نظام الدین نے مُرشد دے سنگ لنگھایا پر اوس

تھوڑے میل نے ای خواجہ نظام الدین دی ہستی بدل دتی۔ فرید ہوراں دے جیون ورتن وچ کیہ ویکھیا خواجہ نظام الدین جو رہندی عمر وی اپنے مرشدنوں ای چتاریا ہر پل ایس دی پڑچول لوڑیندی اے۔ خواجہ نظام الدین دے مرید ہوئے امیر حسن سجری (1254-1337)۔ اوہناں جد وی اپنے مرشدنوں ملنا جو سُننا گھر آکھ لینا تے کدیں کدیں لکھیا مرشدنوں دکھا وی لینا۔ اوہی لکھتاں جو کتاب ”فوائد الفوائد“ بنی۔ ایس کتاب دی تریجی جلد وچوں اوہناں مجلساں دا ویروا کیتا ہے ایس مضمون وچ جو شیخ فرید بارے دس پاؤندیاں نیں۔ فرید بارے ہوئی اچھی گل ”کتھ“ دے سرناویں پٹھ ہے تے ”وچار“ وچ پوری مجلس تے گل بات موجود ہے تاں جو فرید بارے ہوئی گل ویروے نال کھل کے سمجھ آوے۔

کتھ:

خواجہ نظام الدین اپنا سُننا کیا کہ شیخ فرید الدین ہوراں نوں سُننے وچ ویکھیا، اوہناں آکھیا روز سو واریں ایہہ دُعا پڑھیا کرو۔

لا اله الا الله وحده لا شريك له له الملك وله الحمد وهو على

كل شئى قدير

(اللہ توں دکھ کوئی عبادت لئی نہیں، اوہ کلا اے، کوئی اوس دا شریک نہیں،

اوسے دی بادشاہی اے، اوسے دی صفت اے، ہر شے اوسے دے دس وچ

اے۔)

جد میں جا گیا تاں ایہہ دُعا روز پڑھن لگا کہ شیخ فرید نے آکھیا اے تے ایہدے وچ کوئی اُچھ تاں ہوسی ایس نوں پڑھن دی۔ پھیر میں مشائخ دیاں کتاباں وچ پڑھیا کہ ایس دُعا نوں روز سو واریں پڑھن والا ظاہری اسباب دے بغیر خوش رہسی تے خوش جیون لنگھاسی۔ میں سمجھ گیا کہ شیخ دے آکھن دا کارن وی ایہی سی۔

ایس دُعا دی وڈیائی دسدیاں آپ نے حدیث دا حوالہ دتا کہ ہر نماز پچھوں دس واریہہ دُعا پڑھن انج اے جیویں ہزار غلام آزاد کرن۔

پھیر آپ نے دسیا کہ فرید نے اکواری ہور مینوں سُننے اندر ڈگیر (عصر) دی نماز پچھوں

پنج واریں (سورہ النبار) پڑھن دا آکھیا۔ میں ایس تے عمل کرن لگا کہ ایس وچ میرے لئی کوئی خوشی ہوسی۔ اک تفسیر وچ پڑھیا کہ ایس سورت نوں عصر دی نماز پچھوں پنج واریں پڑھن والا حق دا ہو جاندا اے، تے اوس نوں اللہ دا عاشق آکھیا جاندا اے۔ جیویں کوئی کسے بندے دی محبت وچ گرفتار ہوئے تے آکھیا جاندا اے اوہ اوہدا عاشق اے۔ اتھے وی ایہی مطلب اے کہ اوہ حق دے عشق وچ اے۔ سنگت پٹھیاں نوں خواجہ نظام الدین نے آکھیا کہ تئیں وی ایسے راہ پئے رُو۔ (1)

وچار:

شیخ فرید الدین ہوراں خواجہ نظام الدین نوں دو دُعاواں دسیاں نیں پڑھن لئی سُننے وچ۔ اک دے پڑھن دا پھل بے سبب خوشی اے۔ ایہہ پوری آزادی اے جو خواجہ نظام الدین لئی فرید چاہوندے نیں۔ خوشی سبب توں دکھ ہوئے دُنیاوی خواہشاں توں دکھ ہوئے تاں اوس دا سواد ای ہور اے۔ کیوں جو خواہشاں توں دکھ خوشی اوتھے لے جاندی اے جتھے ویہاری لوڑاں مُک جاندیاں نیں۔ دُنیاوی خواہشاں توں دکھ ای کوئی شے اے اوہ جو فرید دی دُعا اندر مل گئی اے۔ ایہہ ویہاری لوڑاں توں آزادی ای اصل خوشی اے۔ جو جی سبباں توں آزاد اے اوہنوں ڈیپریشن نہیں ہو سکدا۔ اپنے کیتے دا جھورا ای ڈیپریشن بناندا اے۔ بے سبب خوشی ایس توں وی آزاد کردی اے کہ انج نہ ہوندا۔۔۔ انج ہوندا۔۔۔ ایہہ غلط ہو یا۔۔۔ ایہہ کیوں ہو یا؟

شیخ فرید دا خواجہ نظام الدین نال کتنا گُوڑھا رشتہ اے کہ اوہ اوس نوں بے سبب خوش دیکھنا چاہوندے نیں۔ جد بنا ظاہر وجہ دے ہر شے نال رشتہ قائم اے تے خوشی اندرے اندر لہردی اے ہر پل۔ فرید سُننے وچ آ کے خواجہ نظام الدین نوں ایہہ وی دسدے نیں، کہ توں کلا نہیں، مینوں نال ای جان اپنے۔ ایہہ وی بے سبب خوشی دا سبب اے۔

دوجی دُعا نوں پڑھن والا اسیرِ حق ہو جاندا اے، مطلب حق دی محبت دا اسیر ہو جاندا اے۔ حق دی محبت ساریاں محبتاں نوں اپنے اندر اکٹھا کر لیندی اے۔ ہر اک نال پیار دار رشتہ بن جاندا اے بظاہر بے وجہ پر اصل وچ وجہ ہے۔ سچ نال رشتہ۔ پھل نوں دیکھ کے خوش ہونا، رُکھ نوں دیکھ کے خوش ہونا انج ای اے جیویں کسے جیوندے جی نال پیار دار رشتہ ہوئے۔ زندگی نال

مُحبت و سب سے آزاد ہو گئی ہے۔ قدرت دے ہر روپ نال پیار اصولوں قدرت نال ای پیار ہے۔
کتھ:

اجو دھن دا قاضی فرید الدین نال ویر رکھدا سی، ایتھوں تیک کہ ملتان گیا۔ ملتان جا
وڈے افسراں تے علماواں نوں آکھن لگا کئی ایہہ ٹھیک اے کہ اک بندہ مسیتے وی بیٹھے، سماع وی
سُنے تے کدیں نچے وی۔ اوہناں افسراں آکھیا اصل گل کر بندہ کون اے؟ قاضی آکھن لگا فرید
الدین، اوہناں آکھیا اسیں فرید بارے کجھ نہیں آکھ سکدے۔ خواجہ نظام الدین دسن لگے کہ میں
اج تیک جو سماع سُنیا تے جو اشعار سُنے اوہناں وچ فرید دی جھلک ای ویکھی۔ اکواری فرید دے
جیوندیاں میں اک ٹولے نال ساں اک بندے ایہہ شعر پڑھیا:

مخرام بدیں صفت مبادا
کز چشم بدت رسد کزندی

(ایس رنگ وچ نہ تڑمتے تینوں نظر لگ جائے)

ایہہ شعر سُن کے مینوں شیخ داسمہا، گن، وڈیائی، مہرتے پاکی داکمال تے ہوں چیتے آ
گیا۔ میرے تے انج رقت طاری ہوئی جو بیانون باہر اے۔ قوال نے کجھ ہور پڑھنا چاہیا پر میں
مڑ مڑ ایہی سُنیا۔ ایہہ گل کریندیاں آپ ہنجو کیرن لگے تے دسیا کہ ایس توں کجھ چر کچھے ای فرید دا
وصال ہو گیا۔⁽²⁾

وچار:

مجلس وچ گل تڑی اے کسے نے خواجہ نظام الدین نوں آکھیا کہ لوک تہانوں گالاں
کدھدے نیں سایمنے وی تے اوہلے وی، اسیں نہیں سُن سکدے۔ خواجہ نظام الدین سبج نال ولدا
دتا کہ میں اوہناں نوں معاف کر دتا اے تسیں وی معاف کر دیو تے دشمنی نہ رکھو۔ پھیر چھو دا دسیا
جو اندر پت دا واسی سی تے ہمیش بھیڑا مندا بولداسی خواجہ نظام الدین لئی۔ اوس دے مرن کچھے
ترتے دیہاڑے آپ اوہدی قور تے گئے تے آکھیا میں ایس نوں معاف کیتا جو وی ایہنے میرے
حق اندر مندا بولیا، اے اللہ توں وی ایس نوں معاف کریں تے میرے کارن ایہدی پکڑ نہ
کریں۔ معافی دا مطلب اے آزادی، میں معاف کر کے ہر قسم دے کرودھ توں اپنے آپ نوں

آزاد کر لیا ہے۔ معافی آزادی دارا ہے۔ ابھی گل صوفی دی ہے، صوفی ہر شے توں آزاد ہے، اوہ مال جان نوں اپنا نہیں مندا تے ہر تھڑ توں ملکت ہے۔ بے مل ہونا ایہہ ای ہے، فقیر دا کسے شے نوں کوئی چھہ نہیں۔ سکھنا ہوون خالی ہوون ای اصل فقیری ہے۔

مریداں دے ساز و جاوون دا پتا لگاتے خواجہ نظام الدین آکھیا غلط ہے۔ شرع سماع دا ساز وی نہیں مندی۔ چشتی سلسلے وچ ساز لازم ہے، قادری سلسلے وچ کدھرے ہے کدھرے نہیں، ہور سہروردی تے نقشبندی وچ اُکا اجازت نہیں ساز دی۔ خرابی اصلوں ساز وچ نہیں ایس دی ورتوں اندر ہے۔ سنگیت دی ورتوں بے پناہ ہے۔ بادشاہواں دے گھراں وچ ہورتے ہور تھانواں تے ہور ایس کارن ایس توں پرہیز موجود ہے۔ اصل معاملہ اتھارٹی دا ہے حکم نامہ جاری کرن دے اختیار دا سو جو ایس دے خلاف کھلی گل کریندے نیں اوہ مارے جان دے نیں جیویں سرد، منصور تے شمس نال ہوئی۔ وڈے وڈے شیخاں نے سماع سُنیا، معاملہ تے درد دا ہے ساز موجود ہوون یا نہ ہوون۔ درد ہے دو بے دا احساس۔ اپنے آپ توں باہر ہوون دو بے نال رشتہ بناون وچ جے ساز مدد کریندے ہن تے ٹھیک ہے۔ کوئی اک گھڑی پورے دن اندر آؤندی ہے جو سارے دن دیاں گھڑیاں تے اثر پادیندی ہے۔ انج ای درد والے بندے دا اثر وی سبھ تے ہو جاندا ہے۔

استھے فرید دی گل ہوئی ہے کہ قاضی فرید دے خلاف سی۔ ملتان تیک گیا پر اوس داوس نہ چلیا۔ ایس توں سہی ہوندا ہے کہ فرید دی مانتا دُور دُور تیک ہی۔ قاضی دا مسئلہ ہور ہے اوہدا فرید نال رشتہ نہیں ہے بھاریں نیڑے رہندا ہے فرید دے۔ اعلیٰ عہدے دار دُور رہ کے وی فرید نال رشتہ وچ بچھے ہوئے نیں۔ ایہہ پیار دا رشتہ ہے جو ہر شے توں وکھ کرا، جوڑا تے کھل دیندا ہے۔ رشتہ جُو کے دو پاسی بندا ہے۔ پھیر خواجہ نظام الدین اپنا دسیا کہ میں جو وی سُننا ہاں ابھی سمجھنا کہ فرید دیاں صفتاں میں تے اوہ میرے کول ہے۔ اک مصرعے نے کیہ حال طاری کیتا کہ ہور کُجھ وی نہ سُنیا۔ پھیر شعر دے ویروے بارے گل ہوئی۔ رب دے سوال تے بندے دے جواب بارے گل ہوئی تے مُجت تے آگئی کہ جد بندہ آکھسی میں جو کیتا تیری مُجت اندر کیتا، توں تے تیریاں صفتاں مڈھ لاتوں ہن پر میں اپنے عشق وچ کیتا جو کیتا تے اوس تے رحمت ہوسی۔ حضور دی گل دی کہ کسے تھیں دے پانی دی تاثیر وں والی سی پیوون والا مر ویندا سی۔

معاذ بن جبل نوں آپؐ نے یمن گھلیاتے سُنہیا دتا اوس پانی دے چوئے ول کہ ہُن حضرت محمد ﷺ دی نبوت آچکی اے۔ جد چوئے نوں ایہہ سُنہیا اڑیا تے اوہ اپنے اصلے دل پرت پیا۔ اسم اعظم بارے ابراہیم ادھم دی گل دی کہ دُنیا دی حُبت توں پاک کر لو اپنے آپ نوں تے ہر اسم ای اعظم اے۔ گل دے نام اندر سبھ نام ہن۔ دُنیا دا ڈھنگ وکھرا اے کہ دکھ وکھ ناں نیں جیہناں توں کم لینا اے جیویں پرانیاں عرباں کول ہر شے دی منگ لئی وکھرے بُت سن۔ ہُن بُتاں دی تھاں ناواں نے لے لئی اے۔ مجلس دے اخیر تے لون دے بارے ہاسے دی گل ہوئی تے خواجہ نظام الدین شمس الملک دی گل سُنائی۔

سُلطان ناصر الدین ملتان جانداں اجدھن توں لنگھیا۔ سُلطان غیاث الدین بلبن اوس ویلے الغ خان دے ناں نال جانیا جاندا سی۔ اوہ فرید الدین کول آئے تاں کجھ نقدی تے چار پنڈاں دی معافی دا شاہی فرمان پیش کیتا۔ فرید پچھیا ایہہ کیہ اے؟ آکھن لگا ایہہ نقدی تے چار پنڈاں دی معافی دا شاہی حکم نامہ لیا یا ہاں۔ نقدی درویشاں لئی اے تے پنڈاں دی معافی دا فرمان آپ لئی۔ فرید ہسے تے آکھیو نیں ایہہ نقد دے دیو ایہہ درویشاں نال رل خرچ ہو جاسی پر ایہہ معافی دا حکم نامہ لے جاؤ ایس دے چاہن والے ڈھیر ہن اوہناں نوں دے دیو۔⁽³⁾

وچار:

ایہہ خاص مجلس اے جو خواجہ نظام الدین تے شیخ فرید دے جیون ڈھنگ نوں موہرے کریندی اے۔ کیہ ینہہ آہی اوہناں دے ورتارے دی جس سدا دا جیون ایہناں ہستیاں نوں دتا، جو اج وی اپنی لائی لو نال راہ وکھاؤندے نیں پے پھلیں پیناں نوں۔ خواجہ نظام الدین ہوراں نوں کسے وڈے بندے دو باغاں دی مالکی دے کاغذ گھلے اپنی اپیت دسن کیتے۔ خواجہ نظام الدین ہسن لگے کہ کیہ ایہناں دامنڈ عا اے میں زمیناں والا چودھری بن جاواں؟ لوک کیہ آکھسن شیخ باغ نوں پے جانڈے نیں، شیخ زمیناں تے کھیتاں نوں ویکھن پے جانڈے نیں۔ ایہہ اچرج گل ہوسی۔ ایہہ گل کریندیاں آپ دے ہنجوگ پے۔ آکھن لگے اساڈے وڈکیاں دی ایہہ ریت نہیں۔ پھیر آپ نے دسیا کہ شیخ فرید نے وی زمین دی مالکی دے کاغذ انجے موڑ دتے آہے کہ زمین دے طالب یُہت ہن ایس دی اسانوں لوڑ کائی نہیں۔ حضرت محمد ﷺ نے جد اک صحابی

دے گھر ہل چلان والیاں لکڑاں دیکھیاں تے فرمایا کہ ایہہ جس گھر وڑ دیاں نیں ذلت وی نال وڑ دی اے۔ اتھے ہل زمین مالکی دا نشان اے، وڈیائی دا۔

شیخ جلال الدین تبریزی دی شیخ بہا الدین زکریا نوں لکھی چٹھی دی دس پائی خواجہ نظام الدین نے کہ اوہناں لکھیا سوانی تے زمین دی مل رکھن والا دُنیا دا بند یوان ہوندا اے۔ جلال الدین تبریزی، شیخ ابوسعید تبریزی دے مرید سن۔ ورد و وظیفہ بارے گل ہوئی تے خواجہ نظام الدین ویروا کردیاں دسیا کہ بلا وجہ ورد و وظیفہ چھڈنا تے لوکائی دے کم ویلے ورد و وظیفہ کرنا دوویں ٹھیک نہیں۔ دِن ویلے وظیفہ رہ جاوے تے رات نوں کر لو، جے رات نوں رہ جاوے تے دِن ویلے کر لو۔ رات تے دِن ہک بے دے جانشین نیں۔ پھیر دسیا کہ بنا کسے سبب و وظیفہ چھڈن دے تن کارن ہوسن اک حرام ول جاون، دو غصّہ، تن کسے اوکڑ وچ پھس جاون۔ مولانا عزیز زہد گھوڑے توں ڈگے بانہہ لٹھ گئی آکھن لگے روز سورت یسین پڑھناں اج نہیں پڑھی تاں ای ایہہ ٹھیکھا کھادا اے۔ گل پوری مجلس وچ مل دے انکار دی ہے جو مول اے سارے فساد دا۔ مل زمین دی ہوئے، سوانی دی یاں کسے اتھارٹی دی اوہ نینہہ اے ہر تھیرے دی۔ شیخ فرید تے خواجہ نظام الدین ایس مل نوں ردیا تے سنگ رلیاں نوں وی ایہہ ای چیتے کروایا کہ ایہہ سوائے دُکھ دے ہور گجھ نہیں دے سکدی تہا نوں۔ اپنے آپ نوں مل توں سکھنا کر لوو تے جیون سکھالا ہوسی۔ زمین دی مالکی دے کاغذ و کچھ شیخ فرید تے خواجہ نظام الدین دا ہسن ٹچکر اے ویہار ورتارے اُپر جو بانے بدل بدل موہنا چا ہوندا اے، پر ایہہ جی موہر لے روپ اوہلے لگے گُوڑ نوں سیاندے ہن۔ ظاہر رنگ عقیدت تے ادب دا ای وکھالا اے پر جے ایس بھوئیں مل نوں فرید تے خواجہ نظام الدین قبول دے نیں تے اپنے کم توں ہٹدے نیں۔ وڈیائی دی چاہ تاں اندر ہے ای نہیں سوا ایس مل دا کیہ کر سن۔ اک سادہ جیون ہے رل و سدے تے جیون ہنڈاؤندے نیں پئے۔ دو جے پکھوں ویکھے تاں بادشا ہواں دامن تے ہے ایہناں ہستیاں نوں پر جو سُنہیا ہے ایس جیون رنگ دا اوہ نہیں اڑدا تاں ای تے مالکیاں دیندے نے پئے۔ فقیر تے ہوندا ای بے مل اے پر فقیر دا بے مل ہون وی رُکدا اے چالو ویہار نوں، سواوہ کسے نہ کسے رنگ ایہناں نوں مل سوادا کے ویہار اندراؤنا چا ہوندے نیں۔ جد جیوندیاں تے واہ نہیں چلدا تے مریاں دے دربار بنا کے کرامتاں دیاں کندھاں اندر ڈکج چڑھاویاں دیاں چدریاں وچ لھھیٹ دیندے نیں۔ ساودھان ہون تاں

جانن اوہ قبراں وچ تے ہن ای کوئی نہ، اوہ تے جیاں دے اندراں وچ لہہ وسیندے نیں پئے، گور تے اوہ ہور پیا اے جو ظاہر اوسداسی پیا۔ اپنی ظاہر ہستی دا انکار تاں جیونیاں ای کردتاسی شیخ فرید تے خواجہ نظام الدین نے۔ ایہی فرید دا جیون ڈھنگ اے جو مل توں سکھنا اے ایسے کارن آزاد اے اپنی سوچ وچ اپنی کرنی وچ۔ ایہی فرید کرنی اے جس پاروں اوہ جیوندا اے پیا۔ فرید جیوندا رہسی جد تیک خواجہ نظام الدین ورگے اوس دی لیسے رُردے رہسن تے مل مالکیاں دے انکار کردے رہسن۔

کتھ:

اک واریں فرید ایہہ شعر پڑھدے پئے سن:

نظامی ایں چہ اسرار است کز خاطر عیاں کردی
کسی سرش نمی داند زبان درکش زبان درکش

(ایہہ نظامی ایہہ کیہ بھیت سن جو اپنے دلوں ظاہر کردتے نیں۔ کوئی راز دا
جانوں نہیں زبان اندر کھچ لے، زبان اندر کھچ لے)

پورا دن ایہی شعر فرید پڑھیا ایٹھوں تیک کہ شام پے گئی۔ افطار ویلے وی ایہی شعر پڑھدے پئے سن، سویر ویلے وی ایہی شعر زبان تے سی۔ ہر وار جد پڑھدے تے نویں حالت ہو جاندی۔ خواجہ نظام الدین آکھن لگے خبرے ایس شعر نوں پڑھدیاں دل وچ کیہ احساس سی جو اوہناں توں مُردہ ایہی شعر پڑھوانداسی پیا۔⁽⁴⁾

وچار:

شاعری دے پڑھن تے ویروے دی گل اے مجلس وچ۔ شاعر کسے خاص ویلے وچ کسے خاص حوالے نال لکھدا اے تے پڑھن ہار اپنے ویلے وچ پڑھناں کریندا اے اوسے لکھت نوں۔ پڑھن ہار دی اپنی سوچ اپنی ورتی واپری اوسے شاعری نوں ہور معنے دیندی اے۔ جیون وی اک لکھت اے تے ہر جی ایس نوں اپنے حساب سر پڑھ ایس دے معنے کریندا اے۔ زندگی اساڈے اندر وی اے تے باہر وی اے۔ صدیاں توں لکھی جاندی اے پئی تے اگوں وی لکھی جاسی، ایس نوں اپنی سوچ سمجھ سر پڑھن سمجھن دا آہرای جیون اے۔ فرید دا شعر پڑھن تے

اوس دا اثر ہوون دسیا اے خواجہ نظام الدین نے۔ فارسی شاعر نظامی دا شعر پڑھیا اے فرید نے جس حالت بدل دتی اے۔ سویرے گل کیتی شام پے گئی، افطار ویلا ہو گیا، اوہی شعر زبان تے ہے۔ سرگی ہو گئی پھیروی ابھی شعر پڑھدے نیں پئے کہ ایہہ کیہ بھیت نیں جو دلوں ظاہر کردا ایں پیا ایہہ کوئی نہیوں جاندا زبان بند رکھ زبان بند رکھ۔ اوہ راز اوہ بھیت کیہ اے جو بیانوں باہر اے۔ جاپدا کوئی ڈونگھا تجربہ اے چکھے اچیت وچ جو محسوس تے ہو سکد اسی بیان وچ نہیں سی آ سکدا، اکھراں داروپ نہیں سی وٹا سکدا۔ فرید دے اپنے عشق دی، گل نال اک ہوون دی کیفیت لفظاں وچ نہیں آسکدی ورتی واپری ہو سکدی اے۔ ہو سکدا اے اندر سک ہوئے شعر پڑھیاں کہ جو میں محسوس کرنا ہاں لوکائی وی کرے۔ سارے ایس رشتے وچ ہوون تے جیون دارنگ بدل جائے۔ گل نال عشق جس مینوں آزاد کیتا اوہ گل مخلوق نوں آزاد چا کرے جیون باندھ چوں۔

بہا الدین زکریا دا دسیا کہ اوہ بوہے دے دوئے پٹ دوواں ہتھاں نال پھڑی کھلوتے

مڑ مڑ ایہہ شعر پڑھدے پئے سن:

کردی صنما بر سر ما بارِ دگر

ما ہچ نکردیم خدا می داند

(اے معشوق توں ساڈے سر تے اک بھار ہور پا دتا اے، رب جاندا اے

اسیں تے ہور گجھ نہیں کیتا۔)

ایہہ اک ذاتی کیفیت جاپدی اے۔ کوئی اپنا اندر دا دکھ اے جس دا بیان اے ایس شعر وچ۔ فرید دی گل وکھری اے اوہ کسے سانجھے دکھ تے اوس دے اُپا ول سمیتر کردا اے۔ خواجہ نظام الدین دوہاں دے شعر دس کے گل نتار دتی اے۔ اکو ویلے وچ جیون والے کتنی وکھری سوچ رکھدے نیں۔ شاعری دی چون ذاتی اے جو ہر اک دے اپنے سوچ وچار نال جڑی ہوئی اے تے من واپری دی جھلک وکھاؤندی اے۔ ایس مجلس وچ ہور گل بات توکل بارے ہوئی۔ جیوندے جیاں دیاں لوڑاں توکل نال ای پوریاں ہوندیاں نیں۔ اندر دی ہوس حرص نوں توکل ای گھٹاؤندا اے تے مویاں وی مونہہ اوہناں دا ای کعبے ول ہو سکدا اے جینہاں دا جیوندیاں قبلہ درست سی تے قدرت تے توکل سی۔

کتھہ :

فرید آکھدے زکوات تن قسم دی ہوندی اے، زکوات شریعت، زکوات طریقت، زکوات حقیقت۔ زکوات شریعت اے جو دوسو درہماں کچھ پنچ درہم دتے جانے نہیں، زکوات طریقت ہے کہ دوسو درہماں وچوں پنچ درہم رکھ کے باقی دے دتے جان۔ زکوات حقیقت ہے کہ سبھ کجھ دے دتا جاوے کجھ وی نہ رکھیا جاوے۔⁽⁵⁾

وچار :

نماز توں گل ٹری تے خواجہ نظام الدین آکھیا چنگا ایہی اے کہ نماز جماعت نال پڑھی جائے۔ پھیر زکوات دا دسیا کہ پہلے لوکاں وچ زکوات مال دا چوتھا حصہ سی پر حضور نے دوسو درہم کچھ پنچ درہم زکوات مقرر کیتی۔ جو دوسو درہماں وچوں پنچ درہم زکوات دیندا اے اوہ بخیل تاں نہ ہوسی پر سخی وی نہیں اکھواسکدا۔ سخی اوہ اے جو زکوات توں کجھ ودھ دیوے۔ ”سخی“ تے ”جواد“ دا فرق کردیاں آپ نے دسیا کہ سخی فرض توں ودھ دیندا اے پر جواد اوہ اے جو بہتا دیسی تے بخشش وی کرسی۔ دوسو درہماں وچوں پنچ اپنے کول رکھ کے باقی سبھ وٹڈ دیسی۔ زکوات دی گل کریندیاں ای خواجہ جنید بغدادی دا دسیا کہ اوہناں اپنے ویلے دے عالماں نال گل کریندیاں آکھیا کہ اپنے علم دی زکوات دیو۔ جو دوسو مسئلے پڑھے نہیں اوہناں وچوں پنچ تے عمل وی کروتے جو دوسو حدیثاں یاد نہیں اوہناں وچوں پنچ دے پابند وی ہوؤ۔ علم دے حوالے نال ای مولانا رضی الدین صنعانی تے اوہناں دی کتاب ”مشارق الانوار“ بارے دسیا۔ ایس مجلس وچ گلاں کردیاں ای شیخ فرید دا ذکر کیتا کہ فرید زکوات دیاں تن قسماں دسدے آہے زکوات شریعت، طریقت تے حقیقت۔ ایہہ فریدی شریعت اے کہ سبھ دے دیو کجھ وی کول نہ رکھو۔ اپنے کول کجھ نہ جوڑن دا مطلب اے جو وی پیداوار ہوئے اوہ ساریاں وچکار وٹڈی جائے، کسے اک کول نہ جائے۔ نہ کسے کول دوسو جڑوسی نہ ای پنچ دینے پوسن۔ حقیقت دا مطلب اے سچ، اصل، رلے توں بنا۔ سچا ویہار اوہ ای اے جس وچ کوئی شے کسے اک دی نہ ہوئے سبھ دی سانجھی ہوئے۔ ایہہ ای شیخ فرید دا پڑھاؤن سی خواجہ نظام الدین نوں جس دی پابندی اوہناں ساری حیاتی پی کیتی نہ جوڑیا نہ رکھیا جو وی آیا سبھ وٹڈ دتا۔ باغ زمیناں جیہناں تے زکوات دینی پوے اوہ کدیں قبول ای نہ

کیتیاں۔ اپنے آپ نوں مل توں خالی رکھیا ہمیش۔ مال دا جُون من اندر ڈر پیدا کریندا اے اوہدے کھسن دا تے ہور جوڑن وڈیائی بناؤندا اے۔ وڈیائی میں بناؤندی اے تے میں سر اُسریا وپہار اندروں کھولا ہوندا اے۔ ایہی عمل اے ٹوئے بٹے بناون دا جس دی نفی کر فرید نے من میدان پئے کیتے۔

کتھ:

مال خرچ کرن دی گل ہوئی تے خواجہ نظام الدین آکھن لگے جدوں کدیں دُنیا دا رُخ بندے ول ہوئے دولت ملے تے اوہ خرچے ایہہ گھٹسی نہ تے جے کدیں دُنیا مونہہ موڑ لوے تے پھیر وی خرچ کرے کہ رُخی تے ہے نہیں چنگا اے اپنے ہتھیں وٹد دیوے، پھیر نجیب الدین متوکل دی گل کیتی کہ ایسے گل نوں اوہ آکھدے جد دُنیا آئے تے آکھو گھٹسی نہ تے جدوں جا رہی ہوئے ایس تے اکھ نہ رکھو ایس رہنا کوئی نہیں۔⁽⁶⁾

وچار:

دُنیا تے دولت بارے خواجہ نظام الدین اولیا تے نجیب الدین متوکل دے وچار ایس مجلس دی پڑھت اندر ملدے نیں۔ دُنیا تے دولت اصل وچ اکو دے دونوں ہن۔ جدوں دولت کول ہوئے تے دو جیاں تے خرچو، ایہہ گھٹ نہ ہوسی، جو ملیا اے اوس وچ کمی نہ آسی۔ جے دولت مونہہ موڑن لگے تے پھیر وی لوکاں وچ وٹد دے رہو، اُنج وی تڑتے جانی اے اپنے ہتھیں دے دیو تے چنگا اے۔ ایہی گل نجیب الدین متوکل کیتی جدوں دُنیا آئے تے دیوا ایہہ نہ گھٹسی جدوں جان لگے تے ویکھو نہ کیونجو ایہن رہنا کوئی نہیں۔ جدوں دُنیا تے دولت رکھنی ای نہیں تے پھیر ایہدا ہون تے نہ ہون اک ای اے۔ رولا تاں بند اے جے دولت نوں رکھنا ہوئے تے پھیر ایہدے جاون دا جھورا دی ہوندا اے۔ نجیب الدین متوکل فرید دے بھرا آپے تے خواجہ نظام الدین مُرید ایہناں دوہاں جیاں نوں فرید نے دُنیا تے دولت دی موہ توں وکھ کر دتا ہا۔ خواجہ نظام الدین اپنے مرشد شیخ فرید دے پچھوں ایسے آہر لگے نیں تے فرید دے کم نوں اگے پئے ٹوردے نیں۔ درویشی راہ، دُنیا دے راہ توں وکھ اے دوویں کٹھے نہیں ٹر سکدے۔

حوالے:

- 1- امیر حسن سبزی: فوائد الفواد (جلد 3)؛ حسن ثانی نظامی، خواجہ، اردو اکادمی دہلی، 1992ء،
مجلس 4، ص 509
- 2- ایضاً مجلس 5، ص 517
- 3- ایضاً مجلس 7، ص 527
- 4- ایضاً مجلس 8، ص 533
- 5- ایضاً مجلس 9، ص 541
- 6- ایضاً مجلس 15، ص 573

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:75, July-Dece. 2015, pp 45-58

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جولائی-دسمبر 2015ء، مسلسل شماره 75

نویں پنجابی نظم تے شریف کنجاہی دی قرآنی ترجمہ نگاری

محمود الحسن بزمی

اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

Abstract

This article reveals that modern poem particularly Blank and Free Verse came in Urdu and Punjabi Literature directly from English literature but there were such suitable circumstances that these newly introduced poetical forms flourished speedily. Some well known Urdu Poets also selected their mother tongue Punjabi and written top class modern Punjabi poetry. An important literary figure of Urdu and Punjabi simultaneously who was also the founder of Modern Punjabi Poem used the poetical form "Free Verse" to translate the Holy Quran. Some people have the opinion that Quranic text (Verses) show specific poetical arrangements of same sound words which fascinate the listeners. So Sharif Kunjahi beautifully presented a lot of samples of Quranic Verses in the form of Free Verse. The author quoted some examples in support of his claim.

.....

کہندے میں شاعری نثر نالوں پہلاں وجود وچ آئی سی شاعری دیاں مختلف صورتاں مضمون تے ہیئت (ساخت) دے لحاظ نال دیکھن وچ آوندیاں نیں دلاں تے ذہناں نوں متاثر کرن لئی پابند نظم چروکنے چرتوں ورتارے وچ آ رہی سی تے ہندوستان وچ ایہدیاں مختلف صورتاں مہاکویاں دے تخلیقی تجریاں نوں لفظاں دا بانا پوا کے لوکائی سامنے لیاندیاں رہیاں۔ قافیہ ردیف تے بحر شاعر دیاں سوچاں، سدھراں تے جذبیان نوں اگے ودھان وچ روک بن گیاں ایس لئی معرانی قافیہ تے ردیف دی پابندی توں آزاد شاعری دے عملی اظہار دا نمونہ بن کے سامنے آئی لیکن بحر دی اوکڑ برقرار رہی جس نے کجھ ودھ جتن کرن لئی پریریا ایس طرح نویں نظم نے اک ہور پاسا پریتا جس نے آزاد نظم نوں وجود بخشیا جیہدے وچ ردیف قافیہ دے نال بحر دی پابندی وی ختم کردتی گئی تے صرف رکن دی پابندی باقی رہ گئی شاعر دے جذبے تے سدھراں لفظاں دے گھنڈاں اوہلے لکے بیٹھے ہوندے نیں ردیف قافیہ تے بحر شاعری نہیں سگوں فنی سپہن ہوندے نیں شاعری ایہناں توں بغیر وی کیتی جاسکدی اے۔ موضوعات دی رنگارنگی، خیالاں تے جذبیان دی اندر لی الیل نوں من کھجوں رنگ ڈھنگ نال باہر لیان یا بیان لئی اک خاص آہنگ تے روانی ات ضروری اے فیر آزاد نظم اک اکائی ہندیاں خیال تے جذبے نوں ہر پکھوں کامل و اکمل کر کے اک منطقی انجام ول ودھاندی اے ایس طرح جامعیت دا گن پیدا ہو کے ہر مصرع دوجے مصرعے نال نتھی ہو کے مضمون نوں اگے ٹوردا جاندا اے تے شاعر اک سلاہن جوگ اُستا کاری نال آہنگ روانی تے خیال دے تسلسل نوں رکن دی پابندی کردیاں اگے ودھا کے زور دار قسم دا تاثر اُجاگر کردا اے ایہ تاثر ای آزاد نظم دا حُسن اے۔

آزاد نظم دا مدھ تے فرانس توں بدھا پرساڈی دھرتی تے ایہ انگریزی راہیں اُردو تے پنجابی وچ رائج ہوئی ایہ شعری صنف دے طور تے ورتارے وچ آئی پر ایہ صنف نالوں شعری ہیئت زیادہ بہتر انداز نال اکھواسکدی اے۔ بیڈ فورڈ گلاسری آف لٹریچر وچ آزاد نظم دی تعریف کجھ ایس طرح اے:

"The poetry that lacks a regular meter, does not rhyme and uses (irregular) regular (and sometimes very short) line length." (1)

جد کہ انسائیکلو پیڈیا امیریکا نا ایہدے بارے آکھدے اے:

"The poetry which is free from fixed numbers of feet and traditional regularities of metrical verse."⁽²⁾

انگریزی وچ ہیوم ”فری ورس“ (آزاد نظم) نوں اچھ دیندا اے فیرملٹن، کولرج، والٹ وائٹ مین وغیرہ ایہدے گن گاندے نظر آئے جنگ عظیم اول توں بعد شاعراں دی اکثریت Non rhyming non metrical شاعری کردی نظر آندی اے۔ ٹی ایس ایلیٹ، کارلوس ویسیر، ای ای کمیننگز، سٹیفن سپنڈر، وایز سٹوینز تے کارل سینڈ برگ وغیرہ نے اظہار تے تاثیرت دے لحاظ نال سلاہن جوگ تخلیقات سامنے لیاندیاں۔ انگریزی توں اڈ دوہے علاقیاں وچ ارجنٹائن وچ جارج ایل بورجز، فرانس وچ سینٹ جان پرس، جرمنی وچ برتھولٹ بریخت تے روس وچ ولاڈی میر مایا کوسکی ایس روایت نوں اگے ٹوردے نظر آندے نیں۔ جدوں اسیں اُردو ادب وچ آزاد نظم دے رواج پکڑن دا جائزہ لینے آں اودوں ڈاکٹر حنیف کیفی دی کتاب ”اُردو میں نظم معر اور آزاد نظم“ وچوں اک اقتباس دیکھن نال گل سمجھن وچ سکھیا ئی ہو جائے گی:

”فرانس کے ان جدت پسند شعراء نے نثر و نظم کے باہمی امتیازات کو رد کر کے دونوں کے امتزاج سے ایک نئی ہیئت کی تشکیل کی جس کی بنیاد عروضی اوزان کی پابندی یا صوتی اجزا کے شمار کی بجائے آہنگ و ایقاع کے اصول پر تھی اس اصول کے تحت جذبات کے اُتار چڑھاؤ اور الفاظ کے بہاؤ کے ساتھ کلام میں خود بخود روانی اور زیروہم کی کیفیت پیدا ہو جاتی ہے۔“⁽³⁾

گیان چند جین دے خیال موجب ڈاکٹر تصدق حسین خالد 1945ء وچ آزاد نظم دے موڈھی بندے نیں۔⁽⁴⁾ جد کہ ایسے گل نوں اگے ودھاؤندیاں اُردو تے معروف نقاد تے محقق ڈاکٹر عبادت بریلوی دے بقول:

”اور پھر آزاد نظم ہے جس کو ایک صنف سخن کی حیثیت سے اب مخالفین نے بھی تسلیم کر لیا ہے یوں اس کی ابتداء شرر کے ہاتھوں ہوئی تھی لیکن اس وقت حالات سازگار نہ ہونے کی وجہ سے یہ چل نہ سکی لیکن جب حالات بدلے تو

ن۔م۔ راشد اور ڈاکٹر تصدق حسین خالد نے اس کو از سر نو شروع کر دیا اور یہ چل نکلی۔“ (5)

اسیں دیکھنے آں پئی ن۔م۔ راشد نے آزاد نظم نوں بڑی چھیتی ہرمن پیارا بنا دتا لوک معرا نظم دی مخالفت کر رہے سن لیکن بقول عزیز احمد:
 ”ن۔م۔ راشد کا سب سے بڑا کارنامہ یہ ہے کہ انہوں نے آزاد نظم کو اردو میں مقبول کر دیا۔“ (6)

راشد دے نال نال سانوں میراجی (شاء اللہ میر) نوں وی صلاحنا چاہیدا اے پئی اوہناں اپنے مغربی ادب دے کھلا رویں مطالعے نال اردو ادب نوں فکر و فن دی دولت نال مالا مال کر دتا اوہ اک روایت شکن، باغی شاعر دے حوالے نال جانے جانے سن پر اوہناں دی آزاد نظم تنوع، ابہام تے کثیر الجہتی پاروں پسند کیتی جاندی سی۔ فیرا لیس پڑوچ یوسف ظفر، قیوم نظر، فیض احمد فیض، احمد ندیم قاسمی، علی سردار جعفری، مجید امجد، امجد اسلام امجد، جیلانی کامران، انیس ناگی، مظفر وارثی، حفیظ صدیقی، وزیر آغا، نعیم صدیقی سرکڈھویں دسدے نیں۔ پنجابی وچ آزاد نظم اردو دے نال نال ای آگئی سی نویں پنجابی نظم دے موڈھیاں وچ شریف کنجاہی ہوراں نوں اچھ دتی جاندی اے پر اوہناں دے نال منیر نیازی، عارف عبدالمتمین، باقی صدیقی تے احمد راہی آؤندے نیں ایہ سارے لوک اردو وچ وی لکھ رہے سن شاید پنجاب دی دھرتی دی توانا ریت روایت ایہتوں دی ریہت بہت تے تھاں تھاں کھلری پلری لوک دانش دی واشنا توں مسحور ہو کے اپنی ماں بولی ول پرت پئے نئی پنجابی نظم بارے ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد اپنی اک لکھت وچ اظہار خیال کردے نیں:

”نئی پنجابی نظم کی تخلیق پاکستان کے ابتدائی عہد سے لمحہ موجود تک آب و تاب کے ساتھ جاری و ساری ہے مگر اس تمام عرصے میں کچھ ایسے اسالیب سامنے آئے کہ جنہوں نے نئی پنجابی نظم کو نئے رجحانات سے متعارف کروایا اس حوالے سے شریف کنجاہی کو نئی پنجابی نظم کا بانی ہونے کی حیثیت سے اولیت حاصل ہے جب کہ احمد راہی، الطاف قریشی، باقی صدیقی، منیر نیازی، سارا شگفتہ، نسرین انجم بھٹی اور نوید شہزاد کے نام فنی یا فکری سطح پر

رجان ساز پنجابی نظم گو شعراء کے طور پر گردانے جائیں گے۔“ (7)

ڈاکٹر نوید شہزاد ہوراں اپنی کتاب ”نظم اور نئی پنجابی نظم: تفہیم کے مباحث“ وچ شریف کنجاہی ہوراں نوں پہلا نظم گو شاعر آکھیا اے جیہنے نظم نوں نواں موڑ دے کے موجود فضا نوں واضح طور تے تبدیل کر دتا تے نال ای زاہد مسعود (8) ہوراں نال اپنی گل بات دا حوالہ دتا اے جس دے دوران زاہد ہوراں دا شریف کنجاہی نال سوال راہیں پنجابی نظم دی ابتداء بارے وچاراں دے اظہار بارے سوال کیتا گیا۔ جیہدے وچ شریف کنجاہی ہوراں کھل ڈھل کے آکھیا پئی نوں پنجابی نظم دا مڈھ منیر نیازی توں بجھا اے۔ ایس لئی پئی جیہڑی Modern Sensibility (نوویں سچھارتا) اوہناں کول ملدی اے اوہناں توں پہلاں کدھرے نظریں نہیں پیندی۔ (9)

بہر حال شریف کنجاہی ہوراں دے دو نثری مجموعے ”جگرتے“ تے ”اوڑک ہوندی لو“ نوں پنجابی نظم وچ اک نو بیکلی تھاویں کھلوتے نظر آندے نیں نوں پنجابی نظم وچ موضوع ہیئت تے اسلوب ہر شاعر کول منفرد نظر آندے نیں۔ شریف کنجاہی ہوراں نوں اک ہور اعزاز وی ملدا اے پئی اوہناں نوں پنجابی نظم وچوں زیادہ تر آزاد نظم نوں تے کدھرے کدھرے نثری تے معری نظم نوں قرآن مجید دے عربی متن نوں پنجابی وچ ترجمان لئی ورتیا اے۔ اوہناں دی ایہ کاوش اوہناں نوں دو جے پنجابی جدید نظم گو شعراں نالوں اک وکھ تے ممتاز مقام عطا کر دیندی اے۔ ڈاکٹر نوید شہزاد دے بقول:

”بہر حال شریف کنجاہی کی انفرادیت یہی ہے کہ انہوں نے نئے طرز

احساس کو پہلی بار نئی نظم کی ابتدائی ہیئت دان کی۔“ (10)

اصل وچ سانوں ایہ حقیقت دلوں بجائوں مٹنی پوے گی پئی شریف کنجاہی ہوراں دے ذہن وچ ”نظریہ نظم قرآن“ دے اک وڈے گن فصاحت و بلاغت دا بھرواں احساس موجود سی ایس احساس نے اوہناں دے طرز احساس نوں اک وکھری حیثیت و نوعیت نال مالامال کر دتا۔ اسیں دیکھنے آں پئی اوہناں قرآن مجید دے ترجمیاں دی روایت وچ نواں راہ کڈھ لیا حالانکہ ساڈے کول قرآن مجید دے پنجابی مترجمین تے مفسرین دا منظوم ترجمہ و تفسیر دا اک بوہت وڈا ذخیرہ محفوظ سی تے ایہدی شکل پابند نظم دے حوالے نال ای سامنے آئی سی۔ شریف کنجاہی قرآنی ترجمہ نگاری کردے وقت نثریاں نظم دوواں نوں اختیار کر سکدے سن اوہناں نظم نوں چھیا لیکن

اودھدی وی جدید ترین صورت ”نویں نظم“ تے اودھے وچوں وی نظم آزاد نوں ای ورتارے وچ لیا ندا۔ جد کہ میرے خیال وچ اوہناں دا قرآن مجید دا پنجابی ترجمہ کرن لکھیاں نویں نظم دیاں آزاد تے نثری شعری فارماں نوں کدھرے کدھرے ورتارے وچ لیا نا وی اوہناں دی انفرادیت دا عکاس اے: اسیں دیکھنے آں پئی اوہناں دا قرآنی ترجمہ نثر وچ شاعری دا اک سچا نمونہ اے قرآنی متن دا ترجمہ کر دیاں اک خاص آہنگ تے ترتیب نال واہ پیندا اے قافیے دی پابندی گھٹ پر کدھرے کدھرے وکھو وکھ معیناں والے ہم وزن لفظ ورت کے خاص طرح دی جلتنگ پیدا کر دیندے نیں بقول پروفیسر حامد حسن سید ”قرآن حکیم جدید ترین ادبی فارم نثری نظم میں ہے۔“ (11) ایسے گل دے تناظر وچ اوہناں دا ایہ دی آکھنا اے پئی ”شریف کنجاہی نے ہنجسورہ کا ترجمہ بھی نظم آزاد میں کیا تھا۔“ (12)

ڈاکٹر انظر محمود چوہدری شریف کنجاہی دے قرآنی ترجمہ بارے انج کہندے نیں:
 ”ایہ ترجمہ بھاویں پابند نظم وچ تے نہیں پر ایہنوں سدھی ساویں نثر وی نہیں آکھیا جاسکدا۔ ہاں نظم معری دا اک نادر نمونہ آکھ سکدے آں۔“ (13)
 شریف کنجاہی دی نظم نوں محمد عظیم ملک ہوراں وی معری نظم ای آکھیا (14) تے ڈاکٹر نوید شہزاد ہوراں شریف کنجاہی ہوراں دی شاعری نوں معری نظم دانان دین دی ایس رائے اُتے ڈاڈی ”خوبصورتی نال ایس طرح Comment کیتا اے:

”یہاں Blank Verse کہ جسے بے قافیہ نظم بھی کہتے ہیں، طالب بحث ہے کیونکہ یہ نظمیں صرف بے قافیہ نہیں بلکہ یہ آزاد اور پابند شاعری، دونوں کا امتزاج ہے آزاد بھی وہ جسے اُردو ناقدین نے آزاد کہا (یعنی ایک ہی بحر کے ارکان میں کمی بیشی کے ساتھ لکھی جانے والی نظم) ورنہ انگریزی میں صورتِ حال مختلف ہے۔“ (15)

اسیں دیکھ سکے آں پئی کیناں تھاواں تے آئناں دا ترجمہ آپوں آپ شعری سچے وچ ڈھل جاندا اے تے پڑھن سنن والیاں نوں اک خاص طرح دی ترتیل و ترتیب نظر آندی اے۔ بہر حال معری تے آزاد نظم وچ جیہڑا موٹا فرق اے اودھے بارے اسیں شروع وچ گل کر چکے آں شریف کنجاہی دی شاعری نویں پنجابی نظم دیاں دو معروف صورتاں آزاد تے نثری نظم دا

جھلکارا ماری دس دی اے ایس مضمون اندر ساڈا نقطہ نظری ایسے دعوے دی وضاحت تے ترجمانی کردا اے۔ مثال لئی سورہ الرحمن دیاں پہلیاں آیتاں دیکھن جوگ نیں:

الرَّحْمَنُ • عَلَّمَ الْقُرْآنَ • خَلَقَ الْإِنْسَانَ • عَلَّمَهُ الْبَيَانَ • (16)

اوہ رحمن اے/ سکھلایا اوہ قرآن اے/ اوہ دی پیدائش ایہ انسان اے/ سکھلایا اوہ سے نوں اوں بیان اے

الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ • وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ • (17)

سورج تے چن اک حسابے رکھی جاندے/ گھاہ بوٹے تے رکھ تھامی/ اوہ سے اگے سیس نو اندے

وَالْعَصْرِ • إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ • إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا

الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ • (18)

ہے زمانہ سدا گواہی ایہو بھردا آیا/ انسان ایہ سو دے گھاٹے والے کردا آیا/ اوہناں دی لوکاں دی گل وکھری/ جیہڑے دل ایمان لیائے/ تے مڑ چنگے عمل کمائے/ اک دوجے نوں حق دا پیرہ/ دینے دی مت اوہناں دی/ تے اس چکھے ہر سہنی نوں سہہ جانے دی

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ

تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا لَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُّطَهَّرَةٌ وَنُدْخِلُهُمْ

ظِلًّا ظِلِيلًا • (19)

جیہڑے لوک ایمان لیائے چنگے عمل کمائے/ اوہناں تائیں اوہناں باگاں وچ

کھڑاں دے/ کول جیہناں دے/ وگدے پانی/ اوہ ہمیشہ اوٹھے رہن/ اوہناں

واپتے اوٹھے اُجھل زوجاں/ اسی اوہناں نوں گھنیاں چھاواں تھلے رکھساں

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ

النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ

سَمِيعًا بَصِيرًا • (20)

اللہ حکم تہا نوں دیندا/ جس دی جو امانت ہووے/ (منکن اتے) اس نوں موڑ

وانجے/کرن نیاں جے بیٹھو/مول ناہ ڈولو/ بے شک اللہ چنگی مت ای دیندا/

ہے وے بے شک اللہ سبھ کجھ سُن داسبھ کجھ تکدا

لَيْسَ بِأَمَانِيكُمْ وَلَا أَمَانِي أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ وَلَا

يَجِدْ لَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا • (21)

نہ تہاڈی سدھر چلسی

نہ اوہناں دی سدھر پھلسی

إِنْ تُبْدُوا خَيْرًا أَوْ تَخْفَوْهُ أَوْ تَعْفُوا عَنْ سُوءٍ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا قَدِيرًا • (22)

نیکی بھادیں کرو و ساویں

بھادیں کرو چھپاویں

وَأَنْبِئُوا إِلَىٰ رَبِّكُمْ وَأَسْلِمُوا لَهُ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ ثُمَّ لَا

تُنصَرُونَ • (23)

ہاں مُڑ آو اپنے رب دے پاسے/ تے اس اگے سیس نواؤ/ مت عذاب

سرے تے آوے/ فیر اس ویلے کیہڑا بوہڑے

كَانُوا قَلِيلًا مِّنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ • وَبِالْأَسْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ •

وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ • (24)

راتیں تھوڑا سونے والے/ سرگی اٹھ کے رب توں بخشش منکن والے/ مانگت

داتے متھل دا حق/ مال اپنے وچ سمجھن والے

يَا أَيُّهَا الْمَزْمِلُ • قُمْ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا • نِصْفَهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا •

أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا • (25)

کملی والے/ تھوڑا گواٹھیا کر راتی/ ادھ داوارا/ اس توں کجھ گھٹاوی سکنا میں/

بلکہ کجھ ودھاوی سکنا میں/ پر ہر صورت/ کریا کرتوں سبجے لہجے نال تلاوت

فَاقْرَأُوا مَا تيسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَىٰ

وَآخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَآخَرُونَ

يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ • (26)

(تے آج توں) قرآن دے وچوں / پڑھو سکھلیاں ہو کے جتنا پڑھ سکدے
 او/ خبر اے اُس نوں / ماندے کجھ تہاڈے وچوں پئے سکدے نیں / کجھ
 (روزی دے رنگ وچ) رب دا / فضل کماون / ایدھر اودھر جاسکدے نیں /
 کجھ اللہ دی راہ دے اندر / جان دی بازی لاسکدے نیں

يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ • قُمْ فَأَنْذِرْ • وَرَبِّكَ فَكَبِّرْ • وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ •
 وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ • وَلَا تَمْنُنْ تَسْتَكْثِرُ • وَلِرَبِّكَ فَاصْبِرْ • (27)

اے ٹھنڈ کیئے / اٹھ کے ہوڑ ہٹک لوکاں نوں / رب اپنے دی واہرالاتوں /
 چٹی چادر ہو کے اپنا آپ ہنڈ اتوں / گند مند سارے چھنڈ چھنڈ اتوں / اپنے
 دل ورتارے نوں نہ ونج بنا توں / (کر نہ چوکھا، وڈی دھارن دل
 جھکا توں) / رب دی راہ وچ ہر تیرے تے / جو کجھ آوے سہندا جاتوں
 كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِيْنَةٌ • إِلَّا أَصْحَابَ الْيَمِيْنِ • فِيْ جَنَّاتٍ
 يَّتَسَاءَلُوْنَ • عَنِ الْمُجْرِمِيْنَ • مَا سَلَكَكُمْ فِيْ سَقَرٍ • (28)

ہر چند اتھے کیتی بدلے / (دوزخ اگے) بندھے وے / سنج پاسے لوکاں نوں
 چھڈ کے / جیہڑے باگاں دے وچ بیٹھے / پچھدے ہوں / جرمی لوکاں دے
 کولوں بے / زرگی اگ دے وچ تہا نوں / کیہڑی شے لے آئی ہے وے
 وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِيْ أَصْحَابِ السَّعِيْرِ • (29)
 ہن (پچھتا ندے) اوہ آکھن دے / بے کرمت اسی کن پاندے / یا بدھ اپنی
 توں کم لیندے / آج اسی اس بھانبر والے / لوکاں دے وچوں نہ ہوندے
 وَأَسْرُوا قَوْلَكُمْ أَوِ اجْهَرُوا بِهِ إِنَّهُ عَلِيْمٌ بِذَاتِ الصُّدُوْرِ • (30)

گل چھپا کے رکھو کوئی / بھاویں گھلم کھلی آکھو / اوہ دلاں دے بھیتاں دا ہے
 دانم جانو / سوچو تے - اوہ کوں نہ جانے / جس نے تہا نوں پیدا کیتا / اوہ تاں
 گجھیاں گلاں داوی / ہے وے جانہارا ند اوئی / ہر شے دی کیڑ اُس نوں ہوندى
 اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ • خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ • اقْرَأْ وَرَبُّكَ
 الْأَكْرَمُ • الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ • عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ • (31)

ایہ گل لوکاں دے کن پادے/ اوس اپنے رب دانان لے کے/ جس نے سارا
 رچن رچایا/ ہے انسان وی اوسے نے ای/ اک لوٹھوں خلقایا/ (حسب
 نسب دے دعوے کوڑے)/ (سبھناں دی تخلیق اک ورگی)/ اس گل
 تائیں/ سر پر لوکاں تیک اپڑادے/ ویکھ ترار ت کرم کرن وچ سبھ توں اُتے/
 قلم ذریعے سکھنے دی جس اُگل دتی/ (تاں بے صرف ہدایت والا ہر تھاں
 ہر جگ جیوے)/ (تے اس کر کے بے فرمان خدا دا اس دے سینے وچ
 لکھیوے)

مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ
 نَفْسِكَ وَأَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولًا وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا • (32)

سوکھت جھولی پیڑی جیہڑی/ سمجھو اللہ ولوں پیڑی/ اوکھت جیہڑی پلے
 پیڑی/ سمجھو اپنے کرتوتاں توں/ اسماں رسول بنا کے تینوں/ ہے لوکاں ول
 گھلیا/ تے اس بارے/ اللہ آپ گواہ ای کافی

وَأَمَّا الَّذِينَ سُعِدُوا فَفِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ
 وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْذُودٍ • (33)

بھاگ جیہناں دے چنگے ہوسن/ اوہ جنت دے اندر ہوسن/ اس دے وچ
 ہمیش اوہ رہسن/ جد تک رہسن/ سنے زمین اسماں ایہ سارے/ یاں مڑ رب
 ترا بے چاہے/ اوہ بے انتی دان وی/ (آخر) کر سکدا اے
 عَبَسَ وَتَوَلَّى • أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى • (34)

متھے پہلاں وٹ پایا/ مڑ مونہ بھنوا یا/ کیوں بے/ انھا اس کول آیا/ توں کیہ
 جانے شاید سور اوہ جائے/ یا مت تیری اوہ قبولے/ تے اس متوں حاصل اس
 نوں کجھ ہو جائے

وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمْ الْأَغْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ • (35)

سستی کولوں/ کم لوونہ/ غم کرو نہ/ بے ایمان سلامت رکھو/ جتن ہارتساں ای ہونا/
 زخم تہانوں بے کر لگا/ دو جی دھرنوں وی تے لگا/ لوکاں دے وچ گیڑ دناں

دے/ انجے گیڑی جائے/ تاں بے ایہ نتارا ہووے/ ہے ایمان کنہاں دے اندر
وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ
عَنْ سَبِيلِهِ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ • (36)

میرا سدھا رستہ ایہوا/ اس اتے ای چلو/ پگڈنڈیاں نہ ملو/ اوہ تہانوں سدھی
راہوں تھڑکا دیسن/ رب تہانوں ہے تاکید ایسے دی کہیتی/ تاں بے تقوے
والے تھیوو

اک عربی دان رافعی نے اعجاز قرآن بارے گل کردیاں آکھیا سی:

”قرآن کا اعجاز اس کے اسلوب بدیع میں ہے اس کا اسلوب جملہ انسانوں
کے معروف اسالیب کلام سے جداگانہ ہے اسی وجہ سے اب عرب قدیم اس
کا جواب دینے سے قاصر رہے انہوں نے دیکھ لیا کہ یہ کلام کی ایک ایسی
جنس ہے جو ان کے طباع اور مذاق کے خلاف ہے لیکن لطف شریعی میں
اُس سے بڑھ کر ہے۔“ (37)

اسیں دیکھنے آں پئی شریف کنجاہی ہوراں ایسے ”شیرینی“ یعنی مٹھاس نال جانو کروان
لئی نویں پنجابی نظم نوں بطور آلہ اظہار ورتیتا تے اوہناں دا قرآنی آیتاں نوں ترجمان لکیاں
کدھرے چھوٹے وڈے مصرعے کدھرے ایہناں مصرعیاں وچ لفظی ترتیب نوں اگے کچھ کر کے
اک خاص طرح دی ننگسی تے مٹھاس پیدا کر کے قرآنی آیتاں سنن لکیاں جیہڑی مترنم آواز کتاں
وچ رس گھولدی سی او سے طرح دا ترنم تے مٹھاس اپنے منظوم ترجمے وچ لے آندا اے۔ ایہو گل
شاہ ولی اللہ وی آکھ چکے سن:

”حضور اکرم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کے ذریعے اگرچہ آپ امی تھے، ایک
خاص اور ممتاز اسلوب کی ایجاد جو ان کے مروجہ اسالیب کے علاوہ ہے، بے
شک زمرہ اعجاز میں شمار ہوگا۔“ (38)

شریف کنجاہی ہوراں ولوں قرآنی اعجاز دیاں تمام تر صورتاں اپنے ترجمہ قرآن تے
چسورہ دے ترجمے وچ پیدا کرن دا جتن سلاہن جوگ اے۔ ایہ قرآنی ترجمہ نگاری وچ اپنے
نویکے انداز بیان تے طرز احساس پاروں یادگاری رہے گا۔

حوالے

- 1- Bedford Glossary of Literery Terms by Murfin Ross & Others
1998, p. 135
- 2- The Encyclopedia America, Vol. 12, p. 46
- 3- حنیف کیفی، ڈاکٹر: اُردو میں نظم معر اور آزاد نظم؛ الوقار پبلی کیشنز: لاہور، 1995ء ص 314
- 4- جین، گیان چند: چند تحریریں؛ لکھنؤ، 1964ء ص 133
- 5- عبادت بریلوی، ڈاکٹر، جدید شاعری، کراچی، 1961ء، ص 104
- 6- عزیز احمد، ترقی پسند ادب، ادارہ اشاعت اُردو، حیدرآباد، 1945ء، ص 12
- 7- عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، پہلی بات، مشمولہ، نظم اور نئی پنجابی نظم: تفہیم کے مباحث از ڈاکٹر نوید شہزاد، فیکلٹی آف اورینٹل لرننگ پنجاب یونیورسٹی، لاہور، 2015ء، ص 7
- 8- زاہد مسعود، اُردو پنجابی دے شاعر، نقاد تے شعری مجموعہ ”کئی کئی دریا“ دے خالق نیں۔
- 9- بحوالہ ملاقات زاہد مسعود، ڈاکٹر نوید شہزاد، بمقام دفتر ڈاکٹر نوید شہزاد، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، 22 اپریل 2014ء
- 10- نوید شہزاد، ڈاکٹر، نظم اور نئی پنجابی نظم: تفہیم کے مباحث، فیکلٹی آف اورینٹل لرننگ پنجاب یونیورسٹی، لاہور، 2015ء، ص 55
- 11- حامد حسن سید، پروفیسر، شریف کنجاہی بطور مترجم مشمولہ شریف کنجاہی کی پرورش لوح و قلم، المیر ٹرسٹ لاہور، گجرات، 2000ء، ص 305
- 12- ایضاً، ص 304
- 13- اظہر محمود چوہدری، ڈاکٹر، قرآن شریف دا پنجابی ترجمہ۔ اک نظر، مشمولہ ماہنامہ ”لہراں“، لاہور، نومبر 1999ء، ص 11
- 14- نوید شہزاد، ڈاکٹر، نظم اور نئی پنجابی نظم: ص 53
- 15- ایضاً ص 54
- 16- القرآن الکریم، سورہ الرحمن، آیت نمبر 1 تا 4، پنجابی ترجمہ، شریف کنجاہی، ج 2، پنجابی فاؤنڈیشن، لاہور، 1996ء، ص 325
- 17- القرآن الکریم، سورہ الرحمن، آیت نمبر 5 تا 6، پنجابی ترجمہ، شریف کنجاہی، ج 2، پنجابی فاؤنڈیشن،

- لاہور، 1996ء، ص 325
- 18- القرآن الکریم، سورۃ العصر، پنجابی ترجمہ، شریف کنجاہی، ج 2، پنجابی فاؤنڈیشن، لاہور، 1996ء، ص 479
- 19- القرآن الکریم، سورۃ النساء، آیت نمبر 57، پنجابی ترجمہ، شریف کنجاہی، ج 1، پنجابی فاؤنڈیشن، لاہور، 1996ء، ص 107
- 20- القرآن الکریم، سورۃ النساء، آیت نمبر 58، پنجابی ترجمہ، شریف کنجاہی، ج 1، پنجابی فاؤنڈیشن، لاہور، 1996ء، ص 108
- 21- القرآن الکریم، سورۃ النساء، آیت نمبر 123، پنجابی ترجمہ، شریف کنجاہی، ج 1، پنجابی فاؤنڈیشن، لاہور، 1996ء، ص 119
- 22- القرآن الکریم، سورۃ النساء، آیت نمبر 149، پنجابی ترجمہ، شریف کنجاہی، ج 1، پنجابی فاؤنڈیشن، لاہور، 1996ء، ص 124
- 23- القرآن الکریم، سورۃ الزمر، آیت نمبر 54، پنجابی ترجمہ، شریف کنجاہی، ج 2، پنجابی فاؤنڈیشن، لاہور، 1996ء، ص 213
- 24- القرآن الکریم، سورۃ الذاریت، آیت نمبر 17 تا 19، پنجابی ترجمہ، شریف کنجاہی، ج 2، پنجابی فاؤنڈیشن، لاہور، 1996ء، ص 304
- 25- القرآن الکریم، پنجسورہ، سورۃ منزل، ترجمانہار شریف کنجاہی، مرکز تحقیق اسلامیہ، گجرات، 1980ء، ص 32
- 26- القرآن الکریم، پنجسورہ، سورۃ منزل، ترجمانہار شریف کنجاہی، مرکز تحقیق اسلامیہ، گجرات، 1980ء، ص 38-39
- 27- القرآن الکریم، پنجسورہ، سورۃ المدثر، ترجمانہار شریف کنجاہی، مرکز تحقیق اسلامیہ، گجرات، 1980ء، ص 20
- 28- القرآن الکریم، پنجسورہ، سورۃ المدثر، ترجمانہار شریف کنجاہی، مرکز تحقیق اسلامیہ، گجرات، 1980ء، ص 27
- 29- القرآن الکریم، پنجسورہ، سورۃ ملک، آیت نمبر 10، ترجمانہار شریف کنجاہی، مرکز تحقیق اسلامیہ، گجرات، 1980ء، ص 76
- 30- القرآن الکریم، پنجسورہ، سورۃ ملک، آیت نمبر 13، ترجمانہار شریف کنجاہی، مرکز تحقیق اسلامیہ،

- گجرات، 1980ء، ص 77
- 31- القرآن الکریم، پنجسورہ، سورہ علق، آیت نمبر 1 تا 5، ترجماننہار شریف کنجاہی، مرکز تحقیق اسلامیہ، گجرات، 1980ء، ص 14-15
- 32- القرآن الکریم، سورہ النساء، آیت نمبر 79، پنجابی ترجمہ، شریف کنجاہی، ج 1، پنجابی فاؤنڈیشن، لاہور، 1996ء، ص 111
- 33- القرآن الکریم، سورہ ہود، آیت نمبر 108، پنجابی ترجمہ، شریف کنجاہی، ج 1، پنجابی فاؤنڈیشن، لاہور، 1996ء، ص 296
- 34- القرآن الکریم، سورہ عیس، آیت نمبر 1 تا 2، پنجابی ترجمہ، شریف کنجاہی، ج 2، پنجابی فاؤنڈیشن، لاہور، 1996ء، ص 429
- 35- القرآن الکریم، سورہ آل عمران، آیت نمبر 140، پنجابی ترجمہ، شریف کنجاہی، ج 1، پنجابی فاؤنڈیشن، لاہور، 1996ء، ص 85
- 36- القرآن الکریم، سورہ الانعام، آیت نمبر 153، پنجابی ترجمہ، شریف کنجاہی، ج 1، پنجابی فاؤنڈیشن، لاہور، 1996ء، ص 182
- 37- فقہی، محمد حنیف، نظریہ اعجاز القرآن عند عبد القادر الجرجانی عن کتابتہ: اسرار البلاغۃ ودلائل الاعجاز طبع قطر، الطبعة الاولى 1981ء / 1401ھ، ص 187
- 38- شاہ ولی اللہ محدث دہلوی، الفوز الکبیر فی اصول التفسیر، اُردو ترجمہ مولوی رشید احمد انصاری، مکتبہ برہان، جامع مسجد، دہلی، ص 73

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:75, July-Dece. 2015, pp 59-80

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جولائی۔ دسمبر 2015ء، مسلسل شمارہ 75

کتاب لڑی ”میلہ“ فیصل آباد دی بیلو گرافی

ڈاکٹر بتول زہرا
 اسٹنٹ پروفیسر
 گورنمنٹ اسلامیہ کالج برائے خواتین، فیصل آباد

ABSTRACT

The Punjabi journal "Mela" was published from Faisal Abad during the year 1995-1996 in five issues. Each of its issue contains a part concerning Punjabi language and literature. Such contribution was not in the notice of scholars and students working in the field. The author has taken pains to discover out different issues of the Journal and prepared an index. This would definitely be helpful to the researchers.

.....

سائنڈل بارتوں چناب کالونی تے فیر لائل پورتوں فیصل آباد تیکر، پاکستان دے تیجے
 وڈے شہر فیصل آباد دی شہری ویسی تاریخ سوا سو (100) سال تو دھ نہیں بن دی۔ پاکستان دے

مانچسٹر اکھوان والے ایس شہر نے حیران کر دین والی ترقی کیتی اے۔ ساندل بار دے ایس بنجر جنگل دی کچی ماڑی دی تھیہ، ہندو جو گیاں دی ٹھہرتے بابا نور شاہ ولیؒ (روایت موجب زمانہ گیارہویں صدی عیسوی) دا قیام ایس علاقے دی قدامت ول اشارہ کردا اے۔ انیویں صدی عیسوی دے اٹھویں دہاکے وچ جھنگ دے انگریز ڈی سی نے جھنگ توں لاہور دے پینڈے دی اوکڑتے انتظامی حوالے نال پنجاب دے گورنر سر جیمز لائل توں استھے اک نواں شہر وساؤن دی منظوری لے کے ایستھوں دے میلاں تیکر کھلے ڈراؤنے جنگل نوں آبادکاراں توں صاف کروایا تے پنجاب دے دو بے شہراں دے کاشت کاراں نوں استھے آباد کیتا۔ 1892ء وچ چنھاں دریا توں نہر کڈھ کے ایس نویں علاقے نوں سیراب کیتا گیا تے ایس علاقے دا ناں ”چناب کالونی“ رکھیا گیا۔ 1896ء وچ پنجاب دے گورنر سر جیمز لائل دے ناں اتے ایہداناں لائل پور رکھیا گیا۔ 1904ء وچ لائل پور نوں ضلع بنایا گیا۔ لائل پور دے گھنٹہ گھرتے اوہدے اٹھ بازاراں دا نقشہ برطانوی جھنڈے دے مطابق بنایا گیا۔ پاکستان بن پچھوں مہاجر مسلماناں دے آؤن نال ایس شہر دا رنگ بدل گیا تے رونقاں ودھدیاں چلیاں گئیاں۔ یکم ستمبر 1977ء نوں لائل پور دا ناں سعودی عرب دے فرماں روا شاہ فیصل دے ناں اتے فیصل آباد رکھ دتا گیا۔ معاشی، صنعتی، زرعی، سائنسی تے علمی ادبی حوالے نال آج دا فیصل آباد پاکستان دا ای نہیں دنیا بھر دا اہم شہر بن گیا اے۔

1904ء توں 1947ء تیک لائل پور..... پنجابی صحافت وچ اپنا بھرواں حصہ پاؤندا نظر آؤندا اے۔ پاکستان بن توں پہلوں جتھے لائل پور توں ”لائل پور اخبار“ سعادت ”جاگرت“ پیوپارگرت ”انصاف“ تے ”طوفان“ ورگے معروف اردو اخبار نکلدے سن او تھے پنجابی وچ دوواں لپتیاں وچ وی اخبار چھپدے سن۔ فارسی لہی وچ ہفتہ وار اخبار ”انصاف دی گونج“ تے گورکھی لہی وچ ہفتہ وار اخبار ”سورج“ نکلداسی۔ 1928ء وچ معروف پنجابی لکھاری جوشوا فضل دین لائل پوروں فارسی لہی وچ پنجابی دا خوبصورت مہینہ وار رسالہ ”پنجابی دربار“ کڈھیا جیہڑا 1930ء وچ لاہور منتقل ہو گیا۔ ”پنجابی دربار“ نے پنجابی زبان دی تاریخی سیوا کیتی۔ شاعر تے گائیک اجیت سنگھ نے 1938ء وچ فارسی لہی وچ پمفلٹ نما رسالہ لڑی ”پنجابی ہیرے“ تے نندا رام نے گورکھی لہی وچ رسالہ لڑی ”پریت لڑی“ کڈھی۔ 1931ء وچ گورنمنٹ کالج دے

رسالے ”یکین“ دے باقاعدہ پنجابی حصے وچ معیاری تے بھرواں پنجابی ادب چھپیا۔ ایہناں پرچیاں نے پنجابی زبان دی بھرویں تے تاریخی سیوا کیتی۔

پاکستان بنن پچھوں روزنامہ ”عوام“ نے فیصل آباد وچ پنجابی دی تاریخی سیوا کیتی اے۔ ڈاکٹر شوکت علی قمر نے گیاراں سال (1973ء توں 1984ء) تیکر ”عوام“ دا پنجابی ادبی صفحہ ”پنجابی ادب“ کڈھیا جیہڑا روزنامہ ”امروز“ لاہورتوں بعد اردو دا دوجا اخبار سی جنھے لے چر تیکر پنجابی زبان تے ادب دی بھرویں سیوا کیتی تے واگے پاروی نامنا کھٹی۔ ”عوام“ دے پنجابی ادبی صفحے وچ چھپیاں نثری لکھتاں دی چھماہی ”کھوج“ وچ بلیو گرائی چھپ چکی اے۔ روزنامہ ”ملت“ وچ ”پنجابی رچنا“ دے سرناویں نال شوکت علی قمر نے اک سال (1974-75ء) پنجابی ادبی صفحہ کڈھیا۔ روزنامہ ”عوام“ تے ”ملت“ پچھوں شوکت علی قمر نے روزنامہ ”پیغام“ وچ ”پنجابی ادب“ دے سرناویں نال پنج سال (1990ء توں 1995ء) تیکر پنجابی صفحہ کڈھیا۔ چھماہی ”کھوج“ وچ روزنامہ ”ملت“ تے ”پیغام“ دے پنجابی ادبی صفحیاں دیاں مکمل بلیو گرافیاں چھپ چکیاں نیں۔ ہفتہ وار اخبار ”مبصر“ وچ ڈاکٹر حمید محسن نے سوا سال (1987-88ء) تیکر پنجابی ادبی صفحہ کڈھیا جیہڑا کھوج وچ مکمل بلیو گرائی چھپ چکی اے۔ اردو اخباراں دے ایہناں پنجابی ادبی صفحیاں نے فیصل آباد وچ پنجابی زبان تے ادب دے ودھا، مقبولیت، آدرمان تے پنجابی زبان دی اہمیت وچ اہم تے تاریخی کردار ادا کیتا اے۔ ایہناں تو کھ ”ڈیلی رپورٹ“ ”صورت حال“ ”کمرشل نیوز“ تے ”جمہوریت پسند“ اردو اخباراں وچ وی تھوڑے چرلیں پنجابی صفحے نکلے۔ فیصل آباد وچ نکلیاں پنجابی کتاب لڑیاں وچ ”سوچاں“ (مرتبین: نادر جاجوی، عبدالغفور اطہر) ”چناب رنگ ڈائجسٹ“ (مرتبین: حاتم بھٹی، اقبال شیدا، ایم۔ اے علی (علی اختر) ”سنگت“ تے ”لشکارا“ (مرتب: اخلاق حیدر آبادی) نے پنجابی دی بڑی بھرویں تے تاریخی سیوا کیتی اے۔ ایہناں تو کھ ”سمندر“ ”منٹھار“ ”دی کال“ ”راٹھ“ ”کھار“ ”کوک“ تے ”چنہ“ پنجابی کتاب لڑیاں وی چھپیاں۔ چھماہی ”کھوج“ وچ کتاب لڑی ”چناب رنگ ڈائجسٹ“ تے ”سنگت“ دیاں بلیو گرافیاں چھپ چکیاں نیں۔ گورنمنٹ کالج یونیورسٹی دے محلے ”روشنی“ (چانن) تے زرعی یونیورسٹی دے محلے ”کشت نو“ وچ باقاعدگی نال بھرویں دکھ تے چجوں مہاندرے نال پنجابی حصے چھپدے نیں۔ انجے فیصل آباد دے کجھ کالجاں دے محلیاں وچ وی پنجابی حصہ شامل ہوندا اے۔

”کھوج“ وچ ”کشتِ نو“ دی مکمل بلیو گرائی چھپ چکی اے۔

فیصل آباد وچ پنجابی صحافت دے ایس جاندار اچھو کڑتے اگو کڑ وچ جس پرچے دا استھے اچھ نال ذکر کیتا جا رہیا اے تے جیہدے وچ چھپن والیاں نثر، نظم، دیاں مکمل لکھتاں دی بلیو گرائی دتی جا رہی اے اوس کتاب لڑی داناں ”میلہ“ اے۔ فیصل آباد وچ پنجابی زبان تے ادب دے ودھا وچ کتاب لڑی ”میلہ“ دا کردار اہم بن دا اے۔ باہروں اندروں سوہن سُنکھے ”میلہ“ نے حقی طور تے معیاری پنجابی لکھتاں دا میلہ لائی رکھیا اے۔ خوشنویس پرپس فیصل آباد دے مالک تے لکھاری طلعت یوسفی تے اوہناں دے بھراواں شاد جانندھری تے امجد نصیر نے کتاب لڑی ”میلہ“ کڈھن دے آہر کیتے تے ایہدے پنج (5) شمارے چھاپے۔ ”میلہ“ دا پہلا پراگا اپریل 1995ء وچ چھپیا، ایہدے سٹی (32) صفحے سن۔ دو جا پراگا مئی، جون، جولائی 1995ء وچ چھپیا، ایہدے اڑتالی (48) صفحے سن۔ تیجا پراگا اکتوبر 1995ء وچ چھپیا، ایہدے چٹالی (44) صفحے سن۔ چوتھا پراگا فروری 1996ء وچ چھاپے چڑھیا، ایہدے چالی (40) صفحے سن۔ پنجواں تے آخری پراگا نومبر 1996ء وچ چھپیا، ایہدے اڑتالی (48) صفحے سن۔ ”میلہ“ دا سائز 36 x 23 سی۔ ”میلہ“ سے مرتبین شاد جانندھری، امجد نصیر تے فراز صدیقی سن۔ ایس پرچے وچ رنگین تصویراں تے رنگین ٹائٹل اشرف اشعری نے آہر نال اپنے ادارے ”اعظم سکلیو گرافک“ توں چھپوائے۔ ”میلہ“ نوں پنجابی دا ”ماہ نو“ وی آکھیا گیا۔ کتاب لڑی ”میلہ“ دی مکمل بلیو گرائی وچ نثر تے نظم دے دوویں حصے شامل نیں۔ حصہ نثر وچ مضمون، انٹرویو، انشائیے تے کہانیاں جد کہ حصہ نظم وچ حمد، نعتاں، غزلاں، نظماں، دوہڑے تے ترجمے شامل نیں۔ ایہناں ساریاں لکھتاں نوں ترتیب وار لکھیا گیا اے تے اندراج نمبر دتے گئے نیں۔ آخر وچ لکھاریاں دا اشاریہ وی دتا گیا اے جیہدے راہیں اصل اندراج معلوم کیتا جاسکدا اے۔ کتاب لڑی ”میلہ“ دے سارے شمارے اشرف اشعری ”اعظم سکلیو گرافک“ گلی نمبر 2 چنیوٹ بازار فیصل آباد دی ذاتی لائبریری وچ موجود نیں۔ ایہناں عرضاں نال کتاب لڑی ”میلہ“ دی مکمل بلیو گرائی پیش اے:

کتاب لٹری ”میلہ“ دی بلیو گرافی

مضمون

اپریل 1995ء

- 1- مشتاق ناگکا: فکر تے فن
محمد ریاض شاہد
- 2- پنجابی اکھان
حمید محسن

مئی، جون، جولائی 1995ء

- 3- حضرت فرید الدین گنج شکر
امجد نصیر
- 4- لوک گیتاں وچ صوفی ازم
پروفیسر محمد ایوب خان
- 5- اشرف اشعری ہوراں دے فکر و فن تے اک جہات
طلعت یوسفی
- 6- ان پڑھتا مکاؤن وچ ماں بولی دا کردار
ڈاکٹر اسلم ناجی

15 اکتوبر 1995ء

- 7- حضور اکرم دی وڈھیائی: غیراں دی نظر وچ
شاہد علی قریشی
- 8- حضور دا معراج
محمد اشفاق احمد
- 9- پنجابی ادب تے عشق رسول
ڈاکٹر محمد باقر

فروری 1996ء

- 10- رحمت اللعالمین
پروفیسر محمد ایوب خان
- 11- عبدالغفور درشن دی کتاب ”ٹپے“ (تبصرہ)
شبیر احمد قادری
- 12- ”کچ دے ہتھ“ (سجاد بخاری)
محمد ریاض شاہد

نومبر 1996ء

- 13- سورتہ محمد
اشرف اشعری
- 14- نعت گو شاعر: پروفیسر حفیظ تائب
اجمل جنڈیالوی
- 15- پنجابی ادب دی تہذیب پھر دی صدی: عمیر ابو ذری
عاشق کنگ
- 16- رائے عبدالعزیز دی شاعری اُتے اک جہات
پروفیسر محمد ریاض شاہد
- 17- لوک گیتاں وچ چرخہ
پروفیسر صفیہ ایوب

مئی، جون جولائی 1995ء

By Prof: Muhammad "AKH DEE PEER"(By Prof. Shaukat Ali Qamar) -18

Saleem The Real Pride of Modern Punjabi Poetry

﴿ انٹرویو ﴾

نومبر 1996ء

- 19- نامور محقق عبدالغفور قریشی، ہورائ نال گل بات
گل کار: شبیر احمد قادری
(پینل: علی اختر۔ حمید شاکر)

﴿ انشائیہ ﴾

اپریل 1995ء

20- نشئی طلعت یوسفی

نومبر 1996ء

21- خزاں سیدہ رعنا گیلانی

﴿ کہانیاں ﴾

اپریل 1995ء

22- سُفنی اخلاق حیدر آبادی

23- لیکھاں دی کھیڈ نصیر احمد جٹ

24- چُپ دی چیک احمد شہباز خاور

مئی، جون، جولائی 1995ء

25- اجوکیاں سانجھاں اشرف اشعری

26- رتجھاں فراز صدیقی

27- ہنیرے دا جن طلعت یوسفی

28- کلجک امجد نصیر

29- اج کل ممتاز حسین شاہ

30- گائیڈ (مئی کہانی) آمنہ اشرف

31- کھیڈ مقدرراں دی (مئی کہانی) حافظ محمد یعقوب

15 اکتوبر 1995ء

- 32- ویلے دی ونڈ فراز صدیقی
 33- چورنالے چتر اشرف اشعری
 34- سائنسی ترقی امجد نصیر احمد
 35- ڈولی عمران رضا
 36- موچیے دیاں کلیاں عذرا اصغر

فروری 1996ء

- 37- رن، تلوار تے گھوڑا افضل احسن رندھاوا
 38- ہوکے محمد منشا یاد
 39- دا تری اشرف اشعری
 40- اڈیک امجد نصیر
 41- تتی وا ممتاز حسین شاہ

نومبر 1996ء

- 42- اٹھیانی ذوالفقار علی
 43- لونگ دا لشکارا ڈاکٹر سوہندر سنگھ ونجارا بیدی
 44- اپریل فول تبسم بیالوی
 45- حق مہر امجد نصیر
 46- ماں دالال حاجرہ مشکورناصری
 47- بھارا کھوہ خالدہ ملک
 48- سکا رکھ سید ذوالفقار حسین دلدار

اپریل 1995ء

- 49- موج میلہ ملک محمد شہباز

﴿حصہ نظم﴾

حمد ال

اپریل 1995ء

- 50- ذرہ ذکر کسے سینے منہ نہ مول ہلاوے میاں محمد بخش

- مئی، جون جولائی 1995ء
- 51- تیری حمد ثناء سبحان شاد جالندھری
- 15 اکتوبر 1995ء
- 52- اوّل حمد ثناء الہی جو مالک ہر ہر دا میاں محمد بخش
- فروری 1996ء
- 53- رب سچے دیاں اچیاں شانناں حفیظ تائب
- نومبر 1996ء
- 54- ربّا تیریاں بے پرواہیاں نیں جتھے رکھیں رہنا پیندا اے حاجی خوشی محمد خوشی

﴿نعتاں﴾

- اپریل 1995ء
- 55- دو جگ تے خوشیاں منائیاں حبیباً تیرے آون دیاں شاد جالندھری
- مئی جون جولائی 1995ء
- 56- میں عکس بن کے ہواتے سوار ہو جاواں اجمل جنڈیالوی
- 15 اکتوبر 1995ء
- 57- پختہ ایمان ہے میرا اللہ دے گھر دیاں نہیں ریاں حفیظ تائب
- 58- ہائیکو وچ لکھاں میں تیری نعت ڈاکٹر ریاض مجید
- 59- محبوب خدا تے لکھاں سلام، مصطفیٰ، مجتبیٰ تے لکھاں سلام شاد جالندھری
- 60- میرے گھروں نبی سوہنا خدا دا لاڈ لا آوے نادر جاجوی
- 61- اکھیاں دا کاسہ لے کے میں دیدار دی دولت منگدا ہاں فراز صدیقی
- 62- کچھے دل دی رتجھ ہمیش مدینے نوں عبیر ابوذری
- 63- یار رسول اُمّ، مینوں تیری قسم اُچی ہر اک نبی توں تیری شان اے پروانہ گوجروی
- 64- نبی دیاں عاشقاں دی ہر گل وکھری دلشاد احمد چن
- 65- جھگی کائیاں دی محلاں نالوں اُچی جاپ دی ایم۔ اے آزاد
- 66- کدی اپنا جلوہ دکھاوو نبی جی قاری محمد اقبال منصور
- 67- کرم دی اک نظر ہووے تے بیڑا پار ہو جاوے انصر رشید انصر

- 68- اپنے ٹور وچوں ٹور جُدا کر کے سید ممتاز حسین شاہ قادری
69- میریاں سوچاں، نکلیاں نکلیاں جواد احمد
- فروری 1996ء
- 70- نبی دے عشق توں جیہڑاوی دل سرشار کردا اے اجمل جنڈیالوی
نومبر 1996ء
- 71- ادب دے نال کرنا یاد میں اپنے اب وجد نوں اجمل جنڈیالوی

﴿غزلاں﴾

اپریل 1995ء

- 72- پیراں دے وچ جال نی مائے غلام مصطفیٰ بھٹل
73- یار ہُن اُتھراں کیر و اے امین خیال
74- سچے لوکی ڈولن لگ پئے محمد شبیر ساجد
75- جگتا رنوں کی فرق ہے جو موسم کرخت ہے ڈاکٹر جگتا سنگھ
76- ذرا گُوٹھرتاں جان دے سلام باقی سی مشتاق سنگھ
77- اکھاں نیں ترہائیاں محمد ریاض شاہد
78- دس ایس ہجر دی حد مینوں اکرام مجید
79- چاندی سونے دے ونجارے کیہ کر پئے پروفیسر عظمت اللہ عظمت
80- اکلا پے دے دکھڑے سہنا، چُپ رہنا وارث علی وارث
81- لکھ سنیہڑے گھلے ہین راجہ اکرم جاوید
82- بدل دتی توں میری جیون کہانی منگل سنگھ راہی
83- ٹُردے پھر دے بندے دسن لاشاں ورگے رفاقت حسین ممتاز
84- اکھیاں اگے غبار جیہا اے نذیر احمد رضا
85- پیار نہ ہوسی غم نہ ہوسی اشرف اشعری
- مئی، جون، جولائی 1995ء
- 86- درد میرا میرے دل تو مہنگا ملے نہ لکھ کروڑیں احمد راہی
87- کدھرے اُکھلی چھڑن لئی تے کدھرے چکئی جھون لئی رؤف شیخ
88- چرسی نال میل شرابی دا نہیں ہوسکدا نہیں ہوسکدا غیر ابوذری

- 89- بھاویں میں پرچھاویں واگلوں اوہدے نال رہیاواں
لالہ محسن رفیع جواز
- 90- ہو یا جو کجھ ہونا نہیں سی
ظفر اقبال
- 91- پھلاں نالوں چنگی اے ایہ گھاواں دی خوشبو
فراز صدیقی
- 92- اسماناں تک پہنچیا ایہ آوازہ اے
اکبر کاظمی
- 93- اوہ لوکی ہون گے پھلے خطاواں دے
منظور وزیر آبادی
- 94- میرے وٹے تک او جہاں میرے وٹے تک
سید پھل آگروی
- 95- بہہ جاسا ڈے کول ذرا
شوکت علی قمر
- 96- خسارے، خسارے، خسارے، خسارے،
ڈاکٹر ٹھا کر بھارتی
- 97- رات ہنیری لگھ دی جاوے
گوہر بسرا
- 98- چلے کٹے، صدے جا لے تیرے لئی
عادل یزدانی
- 99- جد پرچھاواں ڈھلدا اے
اظہر اقبال بدر
- 100- کیہ چکھد ایں ہانیاں
ڈاکٹر محمد طارق قمری
- 101- اڈن لگیاں کدے سہارے منگے نہیں
حفیظ عامر
- 102- کدی ہنچو کدی ہاواں دیاں خبراں
محمد ریاض شاہد

15 اکتوبر 1995ء

- 103- ٹہنی ٹہنی جھوندی پئی اے
اقبال صلاح الدین
- 104- ہن تے جی کردا اے کوئی روپ نہ اصلی مٹاں
سلیم کاشر
- 105- سبھ نے اپنی ہنچو مالاکم کلایاں چینی اے
پروفیسر انور مسعود
- 106- آئے بڑے کم میرے
یونس احقر
- 107- پیتاں دے سنگ رل نہیں سکدا
فخر زمان
- 108- کلے پیار جتاؤندے رہ گئے
طلعت یوسفی
- 109- گل وچ بانہواں پاؤن والے کتھے گئے
مجیب امجد
- 110- ہو گئے جہاں توں وکھ تے نم دے مارے رون گے
پروفیسر قاسم جلال
- 111- دل نوں تیرا ہجر جے پاوے گھاپے ایس طرحاں دے
عادل یزدانی
- 112- میتھوں پہلے لگھن والیاں ایسی ڈھپ منائی
اعزاز احمد آذر
- 113- جد دل وچ موہ محبت نہیں کیہ کرنا مٹھیاں باتاں نوں
بیکس بٹالوی

- 114- شام سویرے سینے لاکے رونا واں
اجمل وجیہہ
- 115- سوچاں دی جو خشک ندی ہے
ڈاکٹر رندھیر سنگھ چند
- 116- توں جائیں جتھے وی نال میرا خیال رکھیں
محمود رضا سید
- 117- گزرن لگی رات بڑا گجھ کہندی اے
تبسم بٹالوی
- 118- اُترے دل توں پارتے سوئی گدی اے
ڈاکٹر محمد احمد تبسم
- 119- مہنگائی اسمانی گلاں کردی اے
شہزاد بیگ
- 120- کیتنے سستے ساہ وچارے وک گئے
اختر دولتا لوی
- 121- چھڈ گئے اونگ گزارے وکھ کے
احمد بشیر لنگاہ
- 122- بھار بھر دے چائی و تئاں
غلام فرید عصمت
- 123- اکھیں روندے ہاسے ویکھے
ابراہیم عدیل
- 124- اوہ ساڈا دل توڑ گیا اے
طارق ملک
- 125- جا آکھیں قاصد ماہی نوں ستیاں نوں ستانا چنگا نہیں
خوشنودہ بیگم
- 126- ہُن تے لگدا اپنا شہر پرایا اے
سعیدہ شبنم
- 127- تیری محفل دے وچ چاخی تیرے سینے دے وچ کو (جیوندے اکھر) جوہر جالندھری

فروری 1996ء

- 128- چسکے والے کھانیاں لئی میں کیہ کیہ پا پڑ ویلے
عبیر ابو ذری
- 129- توں واسی ٹھنڈیاں چھاواں دا
معین تابش
- 130- ہس ہس جیہڑیاں لائیاں اکھیاں
اصغر یگانہ
- 131- پکاں دی سولی تے چڑھ کے ہنجو دین دہائی
فراز صدیقی
- 132- شوق بڑے، ارمان بڑے نیں
عادل یزدانی
- 133- دکھ دے سورج دھرتی اُتے اپنے کھنڈ کھلارے نیں
سجاد مرزا
- 134- تیل بے بلدی اگ دے اتے نہ پاؤندا تے چنگاسی
اقبال شیدا
- 135- جد دا اکھیاں لا بیٹھاواں اپنا آپ گوا بیٹھاواں
بیکس بٹالوی
- 136- ویلے دے نال ویر سہیڑی پھرناواں
طلعت یوسفی
- 137- توں بے رہندا قریب اکھتاں دے
حمید شاہر
- 138- ایس مہنگائی نے کردتا قوم دا مندا حال
دلشاد احمد چن

- 139- بُو ہے گھلے ڈھون نہیں دیندی یاد تیری تبسم بٹالوی
- 140- میں ہاں اگ ہجر داسڑیا میرے کول نہ آؤ ڈاکٹر محمد احمد تبسم
- 141- وچ اڈیاں مک گئی میری اکھیاں وچوں لو بشارت علی جانی
- 142- میں کلاتے ڈکھ تھیرے انصر رشید انصر
- 143- تھوڑا بہتا سا ڈاوی خیال رکھ لئیں شہزاد بیگ
- 144- کالے ڈکھاں پالے گھیرے قیصر سلطانہ ملک
- 145- اوتھے کسراں اک دو بے نال پیار پریتاں رہن گئیاں منظور احمد جگنو
- 146- چند ہنیریاں کولوں نہیں ڈردے جواد احمد جیدی
- 147- درد دے کے ذرا دواوی دے علی اصغر بلوچ

نومبر 1996ء

- 148- ایس گھر دیاں ٹھوکر ایں کدی اوس گھر دیاں ٹھوکر ایں فراز صدیقی
- 149- سوچاں دے میں بھانہڑ بالاں پروفسر یونس جیلانی
- 150- اگھی راتیں سڑکاں اُتے زخمی نینداں چلی پھر دا سجاد مرزا
- 151- برباد ہو گیا واں دس ہو رکی کراں تبسم بٹالوی
- 152- اوہدی کیتی بھردا جاواں اشرف اشعری
- 153- شوق پُرانے لہدا اے مجیب امجد
- 154- سجن لنگھیا وٹ کے پاسہ اصغر ڈار
- 155- باغاں دے وچ کھڑیاں کلپیاں محمد خورشید ناز
- 156- اوتھے کسراں اک دو بے نال پیار پریتاں رہن گئیاں منظور احمد جگنو
- 157- جد وی کدھرے شہر خیالی جانا واں بشارت علی جانی
- 158- یاں تے ایدوں لنگھیا نہ کر عقیل احمد عامر
- 159- جدوں ستایا دنیا نے نیناں دے مارے تڑ گئے نیں تنویر حسین عزمی
- 160- لوکاں توں ہُن کلا ہو کے بہنا واں محمد اقبال پروانہ
- 161- میں کیہ دل نوں چیراں اتھے عتیق الرحمن جلالی
- 162- بے نیت وچ پھیر نہ ہووے جاوید اقبال زاہد
- 163- ڈاکے مارن لگ پئے پُت نواہاں دے دلشاد احمد چن

164- رُلدی پئی اے آن، تے چُپ اے

خالد فراز صدیقی

﴿نظمیاں﴾

اپریل 1995ء

- 165- پاک چین دوستی طالب جالندھری
 166- پڑھائی نالوں واہی چنگی نوید شہزاد
 167- سیاست دان حافظ محمد یعقوب
 168- کنڈیاں وچ پھل غفور شاہد
 169- روگ محمد خالد سلطان
 170- بے وستی منظور حسین مرزا
 171- میرے سُفنے سورن پریت
 172- دو نظمیاں اظہار احمد گلزار
 173- ترن نظمیاں غلام سعید انجم

مئی، جون، جولائی 1995ء

- 174- (سجرے پھل) راہ فقر دا پرے پریرے اوڑک کوئی نہ ڈسے ہو حضرت سلطان باہو
 175- بدَل انور مسعود
 176- اوہنوں اوہدا علم مبارک اشرف اشعری
 177- میں وی کیہ آں قائم نقوی
 178- لوک محمد اعظم چوہان
 179- سُولی اوہی
 180- سودا اوہی
 181- قائد اعظم تے اقبال محمد دین پروانہ
 182- ایک تے اقبال اوہی
 183- میلہ اوہی
 184- پنڈ مجاوراں لئی شاہ دے منصوبے محمد نواز
 185- ڈبہ پیر طلعت یوسفی

- 186- ماں پیو جائے اوبی
- 187- امرکہانی ڈاکٹر محمد اسلم رانا
- 188- (جیوندے اکھر) دلا بہت توں چنگا پر فیر کیہ اے استاد دامن
- 15 اکتوبر 1995ء
- 189- (سجرے پھل) چڑی چو بکدی نال جاں ٹرے پاندھی۔ سید وارث شاہ
- پچھیاں دڈھ دے وچ مدھانیاں نی
- 190- اکھیاں وچ دے دریا قائم نقوی
- 191- بلوچا وے طارق عزیز (کمپیئر نیلام گھر PTV)
- 192- آسے پاسے و سن والیاں چیزاں نذیر قیصر
- 193- اہل تاس دے پھلاں پچھوں ہریندر سنگھ محبوب
- 194- سُچا شاعر بانی فضل کریم
- 195- مہکدی یاد حسن رضوی
- 196- اڈیک پرو فیسر راشد حسن رانا
- فروری 1996ء
- 197- رحمتاں والا مہینہ شاد جالندھری
- 198- (سجرے پھل) الفوں اگ برہوں دی چمکے بے بریاں کرستی مولوی غلام رسول عالم پوری
- 199- جان والے دا دکھ امجد اسلام امجد
- 200- پیار دا مٹل نوید شہزاد
- 201- سگریٹ پی لے محمد دین پروانہ
- 202- مولا بھیج دے لیڈر کوئی عمر ڈورگا حاجی خوشی محمد خوشی
- 203- چرخہ لیڈی ڈاکٹر نسیم قادری
- 204- اوت محلہ فقیر قادری
- 205- سبناں موڑ مہاراں قمر عباس قمر
- 206- تنی وا ڈاکٹر شفقت قاضی
- 207- جھلی عتیق الرحمن جلالی
- 208- چن تے چکور محمد مجاہد اقبال

- 209- روگ
اوہی
- 210- (چیوندے اکھر) ایہ بازی آخری بازی اے
تنویر جیلانی
- نومبر 1996ء
- 211- (سجرے پھل) ہوش اسا ڈا اگو واری نیناں نال نیتو ای
سچل سرمست
- 212- احمد شہباز خاور تے اک نظم
غیر ابو ذری
- 213- توے دے تارے
ڈاکٹر ریاض مجید
- 214- بوہڑ دا بوٹا
صوفی احمد علی
- 215- جدائی
نعیم ونگار
- 216- از لوں راہواں مل کھلوتاں
ملک محمد دین پروانہ
- 217- دُھندے اکھراں دی نظم
محمد جمیل پرواز
- 218- آس دی ڈوری دالنا پیٹا
زہیر گنجاہی
- 219- لگن میٹی
عادل یزدانی
- 220- بندے رب دے
ایم۔ اے آزاد کھوکھر
- 221- وچھوڑا
شوکت بھولا
- 222- ہاسا
روبینہ اقبال
- 223- (چیوندے اکھر) عشق وفادی بستی دے وچ
زیارت حسین جمیل

﴿ دوہڑا ﴾

اپریل 1995ء

- 224- سچ بولنا جرم اے بہت وڈا ٹکی وانگ پیا وقت پکاردا اے
غفور شاہد
- 225- ساڈے من توں توڑ بھاون دے اج تائیں اقرار نہ لتھے
نصر حیات قمر
- 226- تیرے وچ وچھوڑے سجناں گیت خوشی دے گاواں
حنیف ظریف
- ..... نہ پچھتاواں (ڈپوڑھ)

﴿ ترجمہ ﴾

اپریل 1995ء

- 227- وصیت (نظم: کرسٹینا روزیٹی)
اشفاق پریکی

اشاریہ مصنفین (AUTHORS INDEX)

(آ)	
نثر: 30	آمنہ اشرف
(ا)	
نظم: 123	ابراہیم عدیل
نظم: 71، 70، 56	نثر: 14 اجمل چندیا لوی
نظم: 114	اجمل وجیبہ
نظم: 121	احمد بشیر لنگاہ
نظم: 86	احمد راہی
	نثر: 24 احمد شہباز خاور
نظم: 214	احمد علی صوفی
نظم: 120	اختر دولتا لوی
	نثر: 22 اخلاق حیدر آبادی
	نثر: 6 اسلم ناجی، ڈاکٹر
نظم: 176، 152، 85	نثر: 39، 33، 25، 13 اشرف اشعری
نظم: 227	اشفاق پریمی
نظم: 154	اصغر ڈار
نظم: 130	اصغریگانہ
نظم: 172	اظہار احمد گلزار
نظم: 99	اظہار اقبال بدر
نظم: 112	اعزاز احمد آذر
	نثر: 37 افضل احسن رندھاوا
نظم: 134	اقبال شیدا
نظم: 103	اقبال صلاح الدین
نظم: 92	اکبر کاظمی

نظم: 78	اکرام مجید
نظم: 81	اکرم جاوید راجہ
نظم: 199	امجد اسلام امجد
	نثر: 3، 28، 34، 40، 45
نظم: 73	امجد نصیر امجد
نظم: 142، 67	امین خیال
نظم: 175، 105	انصر رشید انصر
نظم: 220، 65	انور مسعود، پروفیسر
	ایم۔ اے آزاد
	(ب)
نظم: 157، 141	بشارت علی جانی
نظم: 135، 113	بیکس بٹالوی
	(پ)
نظم: 63	پروانہ گوجروی
نظم: 94	پھل آگروی، سید
	(ت)
نظم: 151، 139، 117	تبسم بٹالوی
نظم: 210	تنویر جیلانی
نظم: 159	تنویر حسین عزمی
	(ث)
نظم: 96	ٹھا کر بھارتی، ڈاکٹر
	(ج)
نظم: 162	جاوید اقبال زاہد
نظم: 75	جگت سنگھ، ڈاکٹر
نظم: 146، 69	جواد احمد جیدی
نظم: 127	جوہر جالندھری
	(ح)
	حاجرہ مشکور ناصری
	نثر: 46

- حسن رضوی
نظم: 195
- حفیظ تائب
نظم: 53، 57
- حفیظ عامر
نظم: 101
- حمید شاہ کر
نظم: 137
- حمید محسن
نثر: 2
- حنیف ظریف
نظم: 226
- (خ)
- خالد فراز صدیقی
نظم: 164
- خالہ ملک نثر: 47
- خوشنودہ بیگم
نظم: 125
- خوشی محمد خوشی، حاجی
نظم: 54، 202
- (د)
- دامن، استاد
نظم: 188
- دلشاد احمد چکن
نظم: 64، 138، 163
- (ذ)
- ذوالفقار حسین دلدار، سید
نثر: 48
- ذوالفقار علی
نثر: 42
- (ر)
- راشد حسن رانا، پروفیسر
نظم: 196
- رعنا گیلانی، سیدہ
نثر: 21
- رفاقت حسین ممتاز
نظم: 83
- رندھیر سنگھ چند، ڈاکٹر
نظم: 115
- روبینہ اقبال
نظم: 222
- روف شیخ
نظم: 87
- ریاض مجید، ڈاکٹر
نظم: 58، 213
- (ز)
- زہیر کنجاہی
نظم: 218

- زیارت حسین جمیل
(س)
سجاد مرزا
سچل سرمست
سعیدہ شبنم
سلطان باہو، حضرت
سلیم کاشتر
سورن پریت
سوہندر سنگھ و نجارا بیدی، ڈاکٹر نثر: 43
- (ش)
شاد جالندھری
شاد علی قریشی نثر: 7
شبیر احمد قادری نثر: 11، 19
شفقت قاضی، ڈاکٹر
شوکت بھولا
شوکت علی قمر
شہزاد بیگ
- (ص)
صفیہ ایوب، پروفیسر نثر: 17
- (ط)
طارق عزیز
طارق ملک
طالب جالندھری
طلعت یوسفی نثر: 5، 20، 27، 108، 136، 185، 186
- (ظ)
ظفر اقبال
نظم: 90
- نظم: 223
نظم: 133، 150
نظم: 211
نظم: 126
نظم: 174
نظم: 104
نظم: 171
نظم: 51، 55، 59، 197
نظم: 206
نظم: 221
نظم: 95
نظم: 119، 143
نظم: 191
نظم: 124
نظم: 165

- (ع)
- عادل یزدانی
عاشق کنگ
عزیز ابو ذری
عتیق الرحمن جلالی
عذرا اصغر
عظمت اللہ عظمت، پروفیسر
عتیل احمد عامر
علی اصغر بلوچ
عمران رضا نثر: 35
- نظم: 219، 132، 111، 98
- نظم: 212، 128، 88، 62
- نظم: 207، 161
- نظم: 79
- نظم: 158
- نظم: 147
- (غ)
- غفور شاہد
غلام رسول عالمپوری، مولوی
غلام سعید انجم
غلام فرید عصمت
غلام مصطفیٰ بسک
- نظم: 224، 168
- نظم: 198
- نظم: 173
- نظم: 122
- نظم: 72
- (ف)
- فخر زمان
فراز صدیقی
فضل کریم، بانی
فقیر قادری
- نظم: 107
- نظم: 148، 131، 91، 61
- نظم: 194
- نظم: 204
- نثر: 32، 26
- (ق)
- قاسم جلال، پروفیسر
قائم نقوی
قمر عباس قمر
قیصر سلطانہ ملک
- نظم: 110
- نظم: 190، 177
- نظم: 205
- نظم: 144

	(گ)
نظم: 97	گوہر بسرا
	(م)
نظم: 153، 109	مجیب احمد
نظم: 89	محسن رفیع جواز، لالہ
نظم: 140، 118	محمد احمد تبسم، ڈاکٹر
نظم: 187	محمد اسلم رانا، ڈاکٹر
	محمد اشفاق احمد نثر: 8
نظم: 180، 179، 178	محمد اعظم چوہان
نظم: 160	محمد اقبال پروانہ
نظم: 66	محمد اقبال منصور قادری
	محمد ایوب خاں، پروفیسر نثر: 4، 10
	محمد باقر، ڈاکٹر نثر: 9
نظم: 52، 50	محمد بخش، میاں
نظم: 217	محمد جمیل پرواز
نظم: 169	محمد خالد سلطان
نظم: 155	محمد خورشید ناز
نظم: 216، 201، 183، 182، 181	محمد دین پروانہ، ملک
نظم: 102، 77	محمد ریاض شاہد نثر: 1، 12، 16
	محمد سلیم پروفیسر انگریزی نثر: 18
نظم: 74	محمد شبیر ساجد
	محمد شہباز ملک نثر: 49
نظم: 100	محمد طارق قمری، ڈاکٹر
نظم: 209، 208	محمد مجاہد اقبال
	محمد منشا یاد نثر: 38
نظم: 184	محمد نواز
نظم: 167	محمد یعقوب، حافظ نثر: 31

- 116: نظم محمود رضا، سید
- 76: نظم مشتاق سنگھ
- 129: نظم معین تابش
- 68: نظم ممتاز حسین شاہ قادری، سید
- نثر: 29، 41
- 156، 145: نظم منظور احمد جگنو
- 170: نظم منظور حسین مرزا
- 93: نظم منظور وزیر آبادی
- 82: نظم منگل سنگھ راہی
- (ف)
- 60: نظم نادر جاہوی
- 84: نظم نذیر احمد رضا
- 192: نظم نذیر قیصر
- 203: نظم نسیم قادری، لیڈی ڈاکٹر
- 225: نظم نصر حیات قمر
- نثر: 23
- نصیر احمد جٹ
- 215: نظم نعیم ونگار
- 200، 166: نظم نوید شہزاد
- (و)
- 189: نظم وارث شاہ، سید
- 80: نظم وارث علی وارث
- (ہ)
- 193: نظم ہریندر سنگھ محبوب
- (ی اے)
- 106: نظم یونس احقر
- 149: نظم یونس جیلانی، پروفیسر

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:75, July-Dece. 2015, pp 81-98

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جولائی - دسمبر 2015ء، مسلسل شماره 75

جگ دھمیاں پنجابی مثنویاں وچ ویدگی

ڈاکٹر اظہر محمود چودھری
 ماہر امراض جلد
 کلینک، بھمبر روڈ گجرات

Abstract

This research article has been contributed by Dr. Azhar Mahmood Chaudhry. Firstly he has given the definitions of health and disease along with their Punjabi synonyms from various dictionaries and text books. He has pointed out that great Punjabi poets were well acquainted with the basic knowledge of traditional medicine as is evident from the presence of Punjabi names and terms pertaining to diseases and ailments, diagnoses and treatments etc in the poetic folk tales. He has supported his point of view by quoting relevant verses from Waris Shah, Hashim Shah, Maulvi Ghulam Rasool and Mian Mohammad Bakhsh.

وید سنسکرت زبان دالفظ اے جہڑا پنجابی اتے ہندی دوہاں زباناں وچ ورتیندا اے۔
 ایہدے دوونگیاں دے معنے نیں پہلے عالم، دانایاں سیانا دو جے حکیم، ڈاکٹریاں طیب ایسے طراں

”ویدگی“، حکمت، طب یا میڈیسن (Medicine) نوں آکھیا جاندا اے نالے دانائی اتے سیانپ نوں وی ایسے ٹبر دا اک تریجا اکھر ویدن یاں بیدن اے جہدے ہک دوئے نال رلدے ملدے اتے وکھ وکھ مطلب چار قسماں دے نیں: (1) دکھ، سکھ (2) گیان، علم (3) اُپاؤ، چارہ ، تدبیر، علاج صحت (Health) دے جگت ادارے W.H.O وٹوں متھی گئی تندرستی یاں صحت دی تعریف مطابق زری روگ دی ان ہوندا ای نہیں سگوں سچی پنڈل، سوچل اتے سماجک درستی دی اوہ حالت صحت یاں تندرستی اکھواندی اے جہڑی روحانی اتے معاشی پکھوں کامیاب اتے سپھل جیون ہنڈاون دی سکت رکھدی ہووے۔ (1)

ایہدے الٹ پنڈل تے سوچل صحت دے دگاڑنوں روگ یاں بیماری آکھیا ویندا اے جہدے وچ پنڈے دے کسے انگ یاں حصے دی وگڑی حالت پاروں اوہدے کماں وچ روک ٹوک یا ڈھل مٹھ آونجے۔ (2) بڑی حیرانی والی گل اے کہ انگریزی دے اکھراں Well یا Unwell اتے پنجابی دے ول اتے ان ول وشکار بہوں نیڑتا اے۔

مڈھ قدیم توں انسان بیماری یاں روگ نوں وی دیوتیاں دا قہر، جناں بھوتاں دے پر چھوویں اتے پاپاں دی سزا سمجھدا رہیا اتے جادو ٹونے، جھاڑے پھوکاں، جنتر منتر اتے منٹاں چڑھاویاں راہیں اوہناں دا اُپاء ڈھونڈدا رہیا۔ کدے کدے اٹکل پچھو نال اپنے آل دوالے موجود پھل، پھل، بوٹے اتے جڑھی بوٹیاں ورت کے اپنے روگاں نوں ٹھیک کرن دے واہ وی لالیندا۔ ایہتوں ای ویدگی یاں طب دامنڈھ بھجیا۔ عربی لفظ طب دے معنی جادو ٹونے دے نیں پر عام ورتوں وچ ایہہ روگاں توں بچن دے علم دے طور جانیا جاندا اے۔

گجھ عالماں نے ”ویدگی“ یاں ”طب“ دے علم نوں ایویں اتفاقی، قیاسی یاں ٹل ٹلے دا علم آکھیا جد کہ دو جیاں ایہوں الہامی جاتا۔ انساناں دے اک ٹولے نے طب نوں انسان دے ذہن دی سر جانا تے منگھی کوششاں دا سٹا منیا۔ طب دے علم دے سوئے انسانی وسیب دے ہر گڑھ وچوں پھٹے جہناں دا مونہہ مہاندر اک دو جے توں وکھرا تے نو یکلہ ہون دے نال نال گجھ سانجھے انگاں اتے رلدے ملدے رنگاں دار کھیندڑ وی اے۔ سیانپ دا ایہہ علم یونان وچ یونانی طب اکھوایا جد کہ ہند وچ آیور ویدک تے سدھا دے ناں نال توارخ دا حصہ بنیا۔ چین، بابل اتے مصر وچ ایہو علم وکھو وکھو ناواں نال پنگر یا۔ اج دا ترقی دیاں سکھراں تے بچیا ہو یا ایلو

پیتھک علاج ڈھنگ ایہناں وچوں ای اُبھریا۔

کسے دی وسیب وچ طب دے علم دا شعور اوتھے دی لوکائی دی ذہنی اُچیائی اتے درد مندی دی دس پاندا اے۔

پنجاب دی جوہ ایس پاسوں دی مان جوگ اے کہ ایس دھرتی وچ طبی سوجھ بوجھ اتے سیانپ دی گواہی تاریخ پئی بھر دی اے۔ دنیا دی سب توں پہلی کتاب ”رگ وید“ وی اتھے رچی گئی۔⁽³⁾ اتے علاج دا سبھ توں پہلا مرکز ٹلا جو گیاں وی عیسوی سن شروع ہون تو چار سو سال اگدوں ایسے دھرتی اتے وسداسی جتھے رُوحل اتے پنڈل روگاں دا اُپا کیتا جاندا اتے اتھے ون ون دیاں جڑھی بوٹیاں وی اُگدیاں سن۔⁽⁴⁾

پنجاب دے لوک گیت، لوک ریتاں، لوک روایتاں، بھارتاں، لوک عقیدے سبھ ای صحت، بیماری اتے اوہناں دے علاج لئی سیانپ اتے دانش بھریاں گلاں نال پُرچے پئے نیں۔ پنجابی زبان وچ جگت ٹکڑیاں سیکڑیاں مؤنہیں منظوم پنجابی طبی کتاباں چھپن دی روایت بہت تگڑی اتے مان جوگ اے جہدی دنیا دی تاریخ وچ کوئی مثال نہیں لہدی پر سبھ توں حیران کر دیون آلی گل تاں ایہہ ہے کہ پنجابی دے وڈے وڈے مہان مثنوی گو شاعراں جہناں منظوم پریم کہانیاں لکھیاں بیماری، تن درستی تے علاج، اُپا بارے فنی اتے فکری لحاظ نال بڑے کمال شعر کہے نیں جو ظاہر کر دے نیں کہ اوہناں نوں نہ نری طب دے علم دی گوڑھی سار آہی سگوں اوہ عملی زندگی وچ علاج دے فن اتے طب دے علم دی ورتوں نال لوکائی نوں سکھ، آنند اتے تن درستی وڈے آہے۔

سبھ توں پہلاں اسیں ویکھنے آں کہ سخن دے وارث اتے پنجابی زبان دے عظیم کوی وارث شاہ اپنی جگت مشہور رچنا ہیر وچ تھاؤں تھائیں علم، فن، دانش، سیانپ اتے فلسفہ دے موتی کھلا ر دے سدے نیں۔

ہیر وارث شاہ دا اپنے توں اگلے تے پچھلے ہیر قصیاں نالوں وڈیائی، نو، بکلتا اتے ٹکھیر دا موہر لا انگ ایہدا ڈرامائی روپ وچ ہون اے جہدے پاتراک دو جے نوں گل بات اتے سوال جواب کر کے اپنے، علم، گیان اتے سیان دے ٹل نال زیر کرن دے چارے لاؤندے نیں اتے ڈھیر تھاواں اتے اک دو جے دی چنگی بہہ جا بہہ جا کر ادیندے نیں۔ ہیر وارث شاہ وچ جدوں

دھید و رانجھا ٹلا جوگیاں توں جوگ لے کے اک جوگی داروپ دھار کے رنگ پور کھیڑیاں آن وڑدا اے تے اتھے اوہدے بہوں پاتراں نال سوال جواب ہوندے نیں۔ کدی آجڑی نال بحث ، کتے کڑیاں نال متے پر اوہدی سبھ توں لمیری تکرار، جھنج، تے متکا سہتی نال ہوندا اے جہڑی ہیردی ننان ہے اتے رانجھے نال چتاں آلا گھول گھل کے اوہنوں تھکا ماردی اے۔ رانجھا جوگی اے اوہ جوگ ، سنیاں تے ویدگی دی دھونس جماندا اے اتے کدی عامل بن کے جھاڑے اتے ٹونے راہیں پر چھاویں ، روگ اتے بیماریاں دا اُپاء کرن دی سنیت مارد اے پر سہتی اوہدے نالوں ودھ چاترا اے اوہ اوہدے ہر دعوے نوں رد کردی اے۔ اوہ ٹکراں اتے جگتاں نال اوہدے علم تے فن دا موجد اوندی اے۔ اوہناں دے سوالاں جواباں وچ اوس ویلے دے طب دا پورا مہاندار نظر آوندا اے۔ ایس گل توں انکار نہیں کیتا جاسکدا کہ ایہناں مکالمیاں وچ علم تے جان پچھان دا جہڑا سمندر ٹھاٹھاں مارد اے اوہدا سوا ماوارث شاہ دی اپنی ذات اے۔ رانجھا جدوں ایہہ دعویٰ بنھدا اے:

اٹ سٹ تے بھکھرا کوار گندل اسیں ہو روی بوٹیاں جانے آن

تے سہتی اک ای جواب وچ اوہدے سبھ روپ بہروپ گلاہ چھڈدی اے:

ناتوں وید نہ ماندری نہ ٹلاں جھاڑے غیب دے کاس نوں پاواناں

چور چوہڑ دے وانگ ہے ٹیڈھ تیری پئی چاپ دی سری بھناواناں

کدی بھوتنا ہو کے جھنڈ کھولیس کدی جوگ دھاری بن آواناں

اٹ سٹ پھگواڑ تے کوار گندل ایہہ بوٹیاں کھولھ وکھاونائیں (5)

گدا اے کہ رانجھے نے اپنے آپ نوں وید ثابت کرن لئی اٹ سٹ پھگواڑ تے کوار

گندل ورگیاں عام لہجہ جاوں آلیاں بوٹیاں چادر دی گئی بنھ کے رکھیاں ہونیاں سن جہڑیاں اوہ

جھٹے پندے کھولھ وکھاؤنداسی پر سہتی دے بھانے وید کول روگیاں دے روگاں دے اُپالئی دارواں

دیاں شیشیاں توں اڈ طب دیاں منیاں پر منیاں کتاباں دا ہونا وی ضروری آہا:

داؤنہ کتاب نہ ہتھ شیشی آکھ کاس داوید سداونا ہیں

کھوہ بابریاں کھیری بھن توڑوں ہنے ہور مونہوں اکھاونائیں (6)

ایہہ گل سن کے رانجھا وید توں ہٹ کے اوہنوں عملیات اتے کرامات دے رعب تھلے

لیاون داچارا ماردا اے:

اساں محنتاں ڈاڈیاں کیتیاں نیں انی گنڈیے ٹھیڑے چٹے نی
 کرامات فقیر دی ویکھ ناہیں خیر رب توں منگ کو پتے نی
 مست نال تکبرے رات دیہیں کدی ہوش دی اکھ پریتے نی
 کن پاٹیاں نال نہ ضد کیجئے اٹھے کھوہ وچ جھات نہ گھتے نی
 کوئی دُکھ تے درد نہ رہے بھورا جھاڑا مہر دا جنھاں نوں گھتے نی
 پڑھ پھوکیے اک عزمت سینفی جڑھ جن تے بھوت دی پٹے نی
 تیری بھابھی دے دُکھڑے دُور ہوں اسیں مہر جے جا پلٹے نی
 مونہوں مٹھرا بول تے موم ہو جا تکھی ہوء نہ کملیئے چٹے نی
 جاندے سبھ از ار یقین کر کے وارث شاہ دے پیر جے چٹے نی (7)

اودھا جواب سن کے فیر سہتی اوس سے دیاں ویدگی دیاں معتبر اتے نیاں پر نیاں نصابی
 کتاباں دے ناں لے کے اپنے ولوں اودھی (راجنجے دی) مت مارن دا پورا سمیان کردی اے۔
 اوہ یونانی طب دیاں موڈھیاں تے اوس سے تک دیاں معتبر اتے مستند کتاباں دے ناں حوالے
 دے کے اپنی علمیت، چیتے اتے چترائی دا سکا جما چھڈ دی اے:

پھر پھچیا بیر بتا لیا وے اوکھے عشق دے جھار ڈے پاونے وے
 نیناں ویکھ کے مارنی پھوک ساہویں ستے پریم دے ناگ جگا ونے وے
 کدوں یوسنی طب، میزان پڑھیوں دستور علاج سکھا ونے وے
 قرطاس سکندری، طب اکبر تے ذخیر یوں باب سنا ونے وے
 قانون، موجز، تحفہ مومنی بھی کفائیہ منصور ی تھیں پاونے وے
 پران سنگلی، وید منوت شسرت نر کھنڈ دے دھیان بھلا ونے وے
 قرابا دین شفا ئی تے قادری بھی متفرقہ طب پڑھ جا ونے وے
 رتن جوت تے شانکھ مملیک سو جن سکھ دیہ گنگا تھتھیں آونے وے (8)

حکیمیاں، طبیاں تے ویداں دے ناں لے کے اپنے ولوں اوہ راخنجے نوں لا جواب کر
 دیندی اے۔ اتھے اوس دے مونہوں وارث شاہ دا علم نرا افلاطون، ارسطو، حکیم لقمان اتے قدیم

ہندی وید (سرجن) شسرت بارے جانکاری نہیں دیندا سگوں طب یوسنی، میزان، دستور العمل، قرطاس سکندری، طب اکبر، ذخیرہ اکبر، قانون، موجز، تحفہ مومنی، قرا بادین شفقائی، قرا بادین قادری، شانکھ، پران سنگلی، وید منوت اتے نرکنڈورگیاں کتاباں دی دس وی پاندا اے جنھاں دی گواہی ارج طب دی تاریخ پئی دیندی اے۔ ایس توں اسانوں ایہہ چانن بھری سُر ت لہدی اے کہ وارث شاہ دے پنجاب دیاں مدرسیاں وچ اوس سسے ایڈیاں ودھیا طہی کتاباں پڑھایاں ویندیاں سن۔ انج تداں دے پڑھیاں دے علم، گیان، بدھ مت بارے اندازہ لانا سوکھا ہو جاندا اے کہ اوہناں دی علمی پدھر کئی اُچی آہی۔ ایہہ علمی چھٹا مارن مگروں سہتی، ہیر دے روگ دی اصلیت دا بھانڈاوی وچ چورا ہے دے بھن دیندی اے:

فیلسوف جہان دیاں اسیں رتاں ساڈے مکر دے بھیت کس پاو نے دے
جن ایس نوں جھنگ سیال والے قابو کسے دے ایہہ نہ آو نے دے
گلاں چاء چواء دیاں بہت کریں ایہہ روگ نہ تدھ تھیں جاو نے دے (9)
ایہہ کھریاں کھریاں گلاں سنا کے سہتی رانجھے دے جوگ نوں مکر آکھ کے لاگوں ہتھ
اودھی چھاتی تے نکا ویں منگ دلدی اے:

انھاں مکریاں تھوں کون ہووے چنگا ٹھگ پھر دے نیں رناں ولاو نے دے
جیہڑے مکر دے پیر کھلا ر بیٹھے بناں پھاٹ کھاہدے نہیں جاو نے دے
سہتی دیاں ایہہ کھریاں، کھوہریاں تے تیاں گلاں سن کے رانجھا اک وار تے آپوں
باہر ہو جاندا اے اتے سہتی نوں گالھاں کڈھن لگ پیندا اے پراوہ اودھے جواب وچ وی جدوں
سیانیاں تے سوچ بھریاں گلاں کری جاندی اے تاں فیر رانجھا سنہلن دی کوشش کردا اے اتے مکر
، فن، دکھ، درد، تنگی، بلاء، وچھوڑا، رُسن، وِرن، دلاں نوں جوڑن غرض ہر ونگی دے روگ دا ون
ون دا اُپاء دس کے اوہنوں فیر بھر ماون داواہ لاند اے:

- 1 سُن سہتیے اسیں ہاں ناگ کالے پڑھ سیفیاں زہد کمانوے ہاں
- 2 مکر فن نوں بھن کے صاف کردے جن بھوت نوں ساڑو کھاو نے ہاں
- 3 نقش لکھ کے پھوک یسلین دیئے سائے سول دی ذات گواو نے ہاں
- 4 دکھ درد بلاء تے جائے تنگی قدم جنھاں دے ویہڑیاں پاو نے ہاں

- 5 سنے تسمیہ پڑھاں اخلاص سورت جڑھاں ویردیاں پٹ دکھاونے ہاں
 6 دلوں حُب دے چاء تعویذ لکھیے اسیں رٹھڑے یار ملاونے ہاں
 7 جیہڑا مارناں ہووے تاں کیل کر کے اتیوار مسان جگاونے ہاں
 8 جیہڑے گھبر وتوں رہے رن وڑ لونگ مندر کے چاء کھواونے ہاں
 9 جیہڑے یار نوں یارنی ملے ناہیں پھل مندر کے چاء سنگھاونے ہاں
 10 انھاں وہوٹیاں دے دکھ درد جاندے پھڑک تے ہتھ پھراونے ہاں
 11 کیل ڈائیناں کچیاں پکیاں نوں دند بھن کے لٹاں مناوے ہاں
 12 جاں سحر جادو جری بھوت گدی کنڈا کیل دوالے دا پاونے ہاں
 13 کسے نال جے ویر وروده ہووے اوہنوں بھوت مسان چڑاونے ہاں
 14 بُرا بول دی اے جیہڑی جوگیاں نوں برُمن کے گدھے چڑھاونے ہاں
 15 جیندے نال مد پڑا ٹھیک ہووے اوہنوں بیر بتال پہنچاونے ہاں⁽¹⁰⁾

رانجھے دا ایہہ بیان بڑے چاتر تے چلاک مریض کیل سکدا اے کیوں جو اسدے وچ ہر ونگی دا پنڈل تے چندل روگ موجود اے ایس لئی اوہدے کھلارے جال وچ بندے دا پھسنا لازم اے۔ ایس لئی سہتی اصلوں موم ہو جاندی اے اتے جوگی مہاراج نوں فیر رب دا پیارا جان کے اپنی بھابی دے روگ دا علاج لہسن تے بھراء دا اُجڑ دا جھنگا بچاؤن لئی منت ترا کرن لگ پوندی اے:

محبوب اللہ دے لاڈلے ہوا ایس وہٹڑی نوں کوئی سول ہے جی
 کوئی گجھڑا روگ ہے ایس دھانا پئی نت ایہہ رہے رنجول ہے جی
 ہتھوں لیہڑی و ہندی لاہوتھڑی بھی دیہی ہو جاندی مٹول ہے جی

ایہہ پلنگ تے کدی نہ اٹھ بیٹھے ساڈے ڈھڈ وچ پھرے ڈنڈول ہے جی⁽¹¹⁾

سہتی نوں نرم ہو یا ویکھ کہ رانجھا فیر وید بن بہندا اے اتے سبھ توں پہلاں تے ظاہر کریندا اے کہ مریض دا روگ بچھن لئی اوہداتھ ویکھنا، نبض ٹوہنی اتے مونہہ دا سواد پچھنا ات ضروری نیں اتے ایس ڈھنگ نال چھتی ونگیاں دے روگاں دی پچھان کیتی جاسکدی اے۔ وارث شاہ ایس بند وچ رانجھے مونہوں ویدک ڈھنگ یعنی (Clinical Methods) بیان کیتے

نیں:

- 1 ہتھ ویکھ کے کرو علاج اسدا ہتھ بنھ کے بنیتی کراں تینوں
  - 2 ناڑی ویکھ کے کراں علاج ایس دا بے ایہہ اُٹھ کے ہتھا وکھائے مینوں
  - 3 نبض ویکھ کے ایس دی کراں کاری دیے دیدناں سب بتائے مینوں
  - 4 روگ کاس تھوں چلیا کرے ظاہر مزہ مُنہ دادے سنائے مینوں
  - 5 وارث شاہ میاں چھتتی روگ کٹاں بلک موت تھیں لیاں بچائے مینوں (12)
- فیر رانجھا اتھے ای بس نہیں کردا پنڈے دے وکھو وکھانگاں دے روگ تے پٹیراں سر،
چھاتی، اکھ اتے دند دیاں بیماریاں، جنسی روگ، نامردی اتے اوہناں دے شرطیہ علاج کٹکاں دی
روانی نال بیان کر کے اک وار تاں حد مکا دیندا اے: (13)

- 1 کھنگ کھرک تے ساہ تے اکھ آئے سؤل دند دی پیڑ گوانا ہاں
- 2 قونج تپ دق تے محرقہ تپ اوہنوں کاہڑیاں نال گوانا ہاں
- 3 سر سام سوداء زکام نزلہ ایہہ شربتیاں نال پٹاونا ہاں
- 4 سل نفع تے استسقاء ہووے لحم طبل تے واؤ ونجاونا ہاں
- 5 لوط پھوڑیاں اتے گھنیر چنبیل تیل لائیکے جڑھاں پٹاونا ہاں
- 6 ہووے پیٹ دی پیڑ کے ادھ سسی اوہدے گناں دینہہ اٹھویں پاونا ہاں
- 7 ادھرنگ مکھ بھوں گیا ہووے جس دا شیشہ حلب دا کڈھ وکھا ونا ہاں
- 8 مرگی ہوس تاں لاہ کے پیر چھتر رکھ نک تے چا سنگھا ونا ہاں
- 9 جھوء لامار جائے جیہڑے روگیاں نوں سوئی تیل سہانجناں لاونا ہاں
- 10 بانہہ سُنک جائے سُنک ہووے تدوں پین دا تیل ملاونا ہاں
- 11 رن مرد نوں کام جے کرے غلبہ دھنیاں بھیوں کے چاء پوانا ہاں
- 12 نا مرد نوں چچ وہٹیاں دا تیل کڈھ کے نت ملاونا ہاں
- 13 جسے کسے نوں باد فرنگ ہووے رسکپورتے لونگ دوانا ہاں
- 14 پر میو سوزاک تے چھاہ موتی اوہنوں اندری جھاڑ دوانا ہاں
- 15 ایتسار بناں سول جیہڑے ایسپغول ہی گھول پوانا ہاں

16 وارث شاہ جیہڑی اُٹھ ہے نہیں اوہنوں ہتھ ہی مول نا لاوناہاں
 پر سہتی اُکا اثر نہیں لیدی۔ لگدا اے رانجھے جوگی دے بیان سنن وچکارا وہ اپنے آپ
 نوں سنبھال لیدی اے کہ جوگی اُتے و سناٹھیک نہیں:

لکھ ویدگی وید لگاء تھکے دُھروں ٹُڑی کسے نہ جوڑنی وے
 جتھے قلم تقدیر دی وگ مکی کسے ویدگی نال نہ موڑنی وے
 جس کم وچ و ہڑی ہوئے چنگی سوئی خیراساں نے لوڑنی وے
 وارث شاہ آزار ہو سبھ مُردے ، ایہہ قطعے کسے نہ موڑنی وے (14)
 ہن رانجھا اوہنوں تھوڑکدیاں ویکھ کے فقر دے رعب نال و ت پکیر اکرن دی کوشش
 کردا اے:

جو کجھ کہن فقیر سوب کردا آکھے فقرے دے تھوں نہیں نیسے نی
 ہووے خیر تے دیہی داروگ جائے نت پھینے ، کھاویئے ویسے نی
 دکھ درد تیرے سبھ جان کڑیئے بھیت جیوئے دا کھول کے دیسے نی
 مگھ کھولھ وکھا جو ہوویں چنگی نی ایانے بھولینے سیسے نی
 تیری درد دا سبھ علاج میتھے وارث شاہ نوں بھیت چاں دسیئے نی (15)
 پر لگدا اے سہتی ہن جوگی دی ویدگی نوں رڈن اے کلا ہن اُتے لک نہھی بیٹھی اے:
 کہی ویدگی آن مچائیئی کس وید نے دس پڑھایا ہیں
 وانگ چودھری آن کے پینچ بیوں کس چھٹیاں گھل سدایا ہیں
 سہلی ٹوپیاں پہن کے لگڑوانگوں توں تے شاہ بھولوبن آیا ہیں
 وڈے دئے تے فن فریب پھڑیوں ایوں مُن کے گھون کرایا ہیں
 نہ جیوں نہ کسے مت دتی مُپٹ کے کسے نہ لایا ہیں
 بُرے دیہاں دیاں پھیریاں ایہہ پنی اج رب نے ٹھیک گٹایا ہیں
 وارث شاہ کر بندگی رب توں دی جس واسطے رب بنایا ہیں (16)
 جوگی گل ہتھوں تلھکدی ویکھ کے وت پینتر ابدلدا اے اتے عامل بن داٹل لاند اے:

کہیا روگ ہے دس ایس وہڑی نوں اکے ماروی پھریں ٹر پکیاں نی
کے ایس نوں چاء مسان گھتے پڑھ ٹھوکیاں ساردیاں کلّیاں نی
سہنس ویدتے دھوپ ہور پھل ہر مل ہرے شریہہ دیاں چھمکاں گلیاں نی
جھب کراں میں جتن جھڑ جاہن کامن انی کملٹیو ہوونہ ڈھلیاں نی
رٹ وید پکا گھر گھلیا جے پھر وڈھونڈیاں پور باں دلیاں نی
وارث شاہ پریم دی جڑی گھتی نیناں ہیر دیاں کچیاں پلپاں نی (17)

جوگی تے سہتی دے سوال جواب راہیں طب دے علم، کتاباں، بیماریاں اتے اوہناں
دے علاج، جادو ٹونے اتے اوہناں دے اُپا، دیاں جھڑیاں پرتاں وارث شاہ کھول وکھاندے
نیں ایہہ ای اوہناں دے اک مستند وید ہون دیاں بڑیاں وڈیاں نشانیاں نیں۔

سید ہاشم شاہفت زبانی شاعر، مستند حکیم اتے اک روحانی بزرگ وجوں مشہور نیں۔ اوہ
27 نومبر 1735ء نوں مدینہ منورہ وچ پیدا ہوئے اتے 21 اکتوبر 1843ء وچ جگ دیوکلاں ضلع
امر تسرو وچ پورے ہوئے (18) پر اوہناں دی وصیت موجب اوہناں نوں تھرپال ضلع نارووال وچ
دفن کیتا گیا۔

مہاراجہ رنجیت سنگھ دے سے اوہناں دی کلاء سٹراں اُتے سی۔ اوہناں ہندی وچ اک
نویکلی ویدک کتاب ”پوتھی حکمت“ دے ناں نال رچی جہڑی اے تک ان چھپی اے۔ (19) ایہہ
جوگیاں اتے سنیاسیاں دی زبان وچ نظم تے نثر دوہاں انگاں وچ موجود اے۔ فارسی وچ وی
اوہناں طب دے موضوع اُتے ”طب ہاشم“ دے ناں نال کتاب تصنیف کیتی۔ (20) اوہناں
سسی پوں دے عشق دا قصہ چومصرعیاں یاں دوہڑیاں دی شکل وچ بیان کیتا۔ اوہناں دے
دوہڑیاں وچ طب دیاں رمزیاں اتے اصطلاحات تھان تھان لبھدیاں نیں:

- دارو باجھ دیدار متر دے اسماں بہت ڈٹھے مر جاندے۔
- نہ کر ہور علاج طیبیا مینوں فرق نہیں اک تیل دا
- کاری روگ بیماری بھاری کوئی نہ کردا کاری
- ساجن ہون طیبیب دکھاں دے جہڑے روگ گواون سارے
- وید کتاب پڑھن چترائی اتے چپ تپ سادھ بناوے

پنجابی زبان دے اک ہور مہان شاعر مولوی غلام رسول عالم پوری طب دے بھرویں
جانوسن۔ اوہناں دی رچنا ”احسن القصص“ (قصہ یوسف زلیخا) وچ طب دے علم دیاں ڈول
نبتراں (اصطلاحاں)، روگاں دے ناں، دوائیاں، اوس سے دیاں طپیاں اتے طبی پوتھیاں دے
ناں اتے حوالے تھاؤں تھائیں وَکھ وَکھ مصرعیاں وچ لہ پوندے نیں:

- زونے نہ بر چایا نہروں سرور کام اجاڑے
- تے کتنے خفقاناں ساڑے صندل نے گھر تاڑے
- شیخ رئیس جہاں دیاں عقلاں سرنیویں کر گئیاں
- وچ قانون علاج نہ پایا اس مرضوں ڈر گئیاں
- اے افسوس! گواؤن کارن روگ پرانا دل دا
- یوسف طب کفایت کردی ویداہی جے ملدا
- پنج حواس سنے شش رودے ہفت طبعی کارے
- نار بخوں لے رسا ٹھنڈھ پوے وچ سینے
- چکھ انجیر رہے وچ لب دے لذت چار مہینے
- کھاوندیاں دے جان دماں وچ، ضعف قواؤں سارے
- ورم طحال ہزال الکلیہ سینے دے دکھ بھارے (21)

مولوی غلام رسول ہوراں دی حیاتی بارے ایہہ کھوج لگا اے کہ اوہ مئے پر مئے طبیب
وی سن اتے ڈھیر شاگرد اوہناں کولوں طب دا علم پڑھدے اتے سکھدے سن۔ اک وار کسے
مسیّت مدرسے دا دورہ کیتا جتھے اوہناں دے اک لاڈلے ہونہار شاگرد دی کتاب تے پئی سی پر اوہ
آپ کدھرے غائب سی۔ مولوی صاحب نوں کجھ شعر اچن چیت سچھے جہڑے اوہ کتاب دے
اُتے لکھ کے تڑ گئے:

مالک ایس کتاب دا میاں حیدر علی
طب پڑھنے نوں آیا پھر یا گلی گلی
ویلے وچ دوا دے جے نچ گیا بیمار
ملے روپیہ نذر دا اٹھ آنے یا چار

جے کر کسے دوا دا اُلٹا اثر پیا

تاں پھر حق اسقاط داناہیں کتے گیا (22)

دسدے نیں مولوی ہوراں کول بھولی ناں دی اک سوانی اپنے پتر جیون نوں لے کے
آئی۔ دنیا اُتے دوویں اگلے سن۔ ماں پتر دا پیشاب وی کسے شیشی وچ پا کے معائنے لئی لیائی سی۔
مولوی صاحب نے نئے اُتے ایہہ شعروں لکھ دتا:

ماں بھولی پُت لاڈ لا جیون رکھیا ناں

مرسی بھولی صُح نوں جیون مرے اج شام

قدرت رب دی انج ہی ہويا۔ اگل سویر دوویں اکھیں ٹوٹ چکے سن۔ اصلوں جاتک
نوں ڈاڈھا ماڈروگ لگ چکیا سی جہدا اندازہ مولوی صاحب نوں قارورہ ویکھدیاں ای ہو گیا۔
اوہ شاماں نوں پورا ہو گیا اتے ماں نوں اکلوتے لاڈ لے پتر دی موت دے سل نے اگلی سویر دا
مونہ نہ ویکھن دتا۔ مولوی صاحب دے علم، تجربے اتے ویکھن شکتی نے اوہناں نوں روگ دی
تشخیص وچ انج ہتھ پوایا کہ اوہناں نوں ماں پتر دی موت اگدوں دس پئی۔ (23)

اک ہور دسنی موجب اک وار راہ لنگھدیاں مولوی غلام رسول ہوراں نوں اپنا اک ساک
مل پیا جہدا ناں جھنڈو گجر آہا۔ اوہنے ویلے توں لایہ چکدیاں ہوياں اپنے روگ دی حقیقت دسنی
چھوہ دھری۔ نالے آکھن لگا میں تے اپنا قارورہ وی شیشی اندر پا کے رکھیا ہويا اے اوہ وی تہاں نوں
وکھاناں۔ مولوی صاحب اوس ویلے کسے ہور لہر وچ سن۔ اوہناں دامن علاج والے پاسے نہیں سی
۔ تڑت کجھ آکھو نیں جہاں وچوں اک مصرعہ اساڈے تک اپڑ سکیا اے: نج طب دا علم میں یاد کیتا
رنگ ویکھنے پئے قاروریاں دے۔ (24)

”سیف الملوک“ دے خالق میاں محمد بخش وی طب دے اصولاں، قاعدیاں اتے
وکھو وکھ جڑھی بوٹیاں اتے دوائیاں دے گناں اتے فائدیاں دی بھرویں جانکاری رکھدے آہے
جوہں اوہناں دے ایس شعرتوں گواہی لہدی اے:

کوڑ امونہہ مصبر کردادین ہماک ہریڑاں

پر جاں سنگھوں پیٹھاں ہوون دور ہوون سبھ پیڑاں (25)

طب دیاں سبھ کتاباں وچ سودائے عشق یا پریم روگ نوں سدھے سبھاک بیماری دے

طورتے بیان کیتا گیا اے۔ اوہنوں مولیٰ لیادی اک وگی نیا جاندا اے۔
 سبھ مہان طپیاں نے ایہدا اک ای اُپا دیا اے اتے اوہ اے ایس روگ دے گُٹھے
 عاشق دا معشوق نال ملاپ۔ ایس بارے میاں محمد بخش ہوراں دا اکو شعر و شے نوں اپنے وگن وچ
 لے لیندا اے:

عاشق دا جو دارود سے باجھ ملاپ سخن دے
 اوہ سیانا جانو ایانا روگ نہ جانے من دے
 ایسے موضوع نوں اک ہور شعر وچ انج بیان کیتوئیں:
 من دے مندے روگ محمد من دے نہیں دوادواں
 وید ہووے جے دلبر تاہیوں ویدن آکھ سناواں
 میاں صاحب نال منسوب تھلوکت ان چھیا شعر وی ڈھیر وزن دار تشخیصی حکم دا درجہ
 رکھدا اے:

لکوں درد اُٹھے جس ویلے لوکی آکھن چُک
 اصلوں زور محمد بخشا ڈھڈوں جاندا مک
 ارج کل نویں ویدگی میڈیسن وچ Geriatrics یاں بڈھپے دے روگ ورگا مضمون
 سلیپس داضروری حصہ اے۔ ایہدے وچ بڈھپے وچ چھبرن والے ون ون دے روگاں دا ویروا
 اتے بیان ہوندا اے جہڑے زری وڈیری عمر وچ انگاں دی کمزوری اتے ہنڈن گھسن پاروں منکھ
 نوں آن گھیر دے نیں۔ میاں محمد بخش ہوراں نے انسانی جسے وچ بڈھپے ویلے واپران والیاں
 تبدیلیاں اتے بیماریاں نوں بڑے سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے:

کالے اک اک وچھڑ چلے گورے خط لیائے
 بھو بھار تیار سفر دا گُوج سنیپے آئے
 اڑکے ٹرن لگوں جس ویلے موت سلام پچائے
 منزل مارن والے گھوڑے لنگ لنگیں ہن چلدے
 رینگھن واؤ بنائیو جس نوں جھولے نیں اُت ول دے
 قوت باہ گئی کر بھگا گئی کا سٹ نہ جھلدا

جاں چوہ ہارے نال چھوہارے کچرک رہسیں چلدا
 ڈھلا ہویا وضو دا قبضہ وائیوں پھڑ پھڑ ہلدا
 بادی تے بواسیر محمد کرن بہانہ گل دا
 معدہ سر دغذانہ ساڑے دست اچارے پیڑاں
 لکھاں دی اگ کچرک دیسیں سونف جوین ہریڑاں
 کھنگ لگی کف آئی جانوں چڑھدی لہرا جل دی
 تم ساہوں تم ساہ سوہے نیں ترکھ کر کے جند چلدی
 اک پل غم بغیر نہ لنگھدا بلغم زوراپایا
 آپ ہتھیں منھ لٹھ لیوئی عاصاموت ٹکایا
 ہتھاں نوں تھر کنبا لگا جھولا تده بنایا
 ایہ جھولا او جھلیا کہند اچھڈ دے مال پرایا
 بھارا جل دے لک دکھایا تاں تده چک بنائی
 چک لئی اوہ قوت اس نے آہی جس ٹکائی
 موتیں جڑے برابر چٹے دندہوئے رنگ پیلے
 کسراں وتھاں چھیک پئے نی دین لگوں وچ تیلے
 تده جاتا کوئی کیڑا لگا دند نزولوں ہلدا
 کہو کیرا کت پاسوں آیا گھن نزول اس ول دا
 دھند غبار سنسار دسیوے ہارڈھٹھی جد ہرنی
 سر پچواں دے تیر چلاؤ سرے ول نہ کرنی
 ڈلھی شیشی صاف نظر دی گھت بھرنی کے بھرنی
 عین گئی پھر کے محمد عینک تک پردھانی (26)

میاں صاحب نے بڈھپے وچ انسان دی درگت بناون اتے حلیہ وگاڑن والے سبھ
 روگاں دا اوہناں دے کارناں اتے نشانیاں سنے بڑی ڈونگھی اکھ، علمی سجاوٹ اتے ہنرمندی نال
 نینارا کیتا اے۔ اوہناں ایہناں بیماریاں دے علاج دے بے اثر اتے بے وس ہون ول وی

اشارے کہتے ہیں۔ میاں صاحب دی ڈوگھی تک وکچھ، علم، ہنراتے بیانن ڈھنگ ایس گل دا ثبوت نہیں کہ اوہناں نوں طب دیاں سبھ رمزاں اتے مُڈھ دا شعور آہا۔

ا پروکت گلاں توں ایہہ حقیقت پکے پیریں ثابت ہو جاندی اے کہ پنجابی دے اٹھارویں صدی اتے اوس توں چھیکر دے پیار پریت کہانیاں نظم کرن والے مہان پنجابی شاعر سخن ور ہون دے نال نال دنیا وچ پرچلت ہو رہاں دے وی چنگے جانوسن جنہاں وچ طب یاں ویدگی اک وکھری تھان ملی کھلوتی اے پر اوہناں نے نوکلے طور طب دیاں نصابی کتاباں رچن دی تھاریں اپنے سدا بہار کلام دی تخلیق نوں اوّل جانیاتے جدکہ دے وی لوک قصیاں وچ سماں ڈھکیا اوہناں طب دے علمی تے فنی کلنتیاں نوں ایڈے سوہنپ تے چچ نال سمویا کہ جویں کسے سنیا رے نے گنینے جڑ دتے ہوون۔

حوالے

- 1- K.PARK "Preventive and Social Medicine" (India), 1997, Page 12 M/S Banarsidas Bhanot Publishers, Prem Nagar
- 2- Ibid Page.27
- 3- Ibid Page.3
- 4- زبانی تاریخ، پروفیسر سید محمد شعیب سابق پرنسپل انٹر کالج لاموسی المتوطن ٹٹا جوگیاں ضلع جہلم
- 5- عبدالعزیز شیخ بار ایٹ لاء: مرتب ہیر وارث شاہ، الفیصل لاہور، 2001ء ص 317
- 6- ایضاً ص 318
- 7- ایضاً ص 318
- 8- ایضاً ص 319
- 9- ایضاً ص 320
- 10- ایضاً ص 322
- 11- ایضاً ص 323
- 12- ایضاً ص 324-325
- 13- ایضاً ص 324-325
- 14- ایضاً ص 325
- 15- ایضاً ص 326
- 16- ایضاً ص 328
- 17- ایضاً ص 329
- 18- احسان باجوہ: حضرت سید ہاشم تے اوہناں دا پنجابی کلام؛ دیباچہ مشمولہ کلام سید ہاشم شاہ، ہاشم شاہ میموریل ٹرسٹ، نارووال، 2016ء ص 6
- 19- سید محمد ہاشم شاہ: پوتھی حکمت؛ قلمی نسخہ مملوکہ محمد انوار الحق نظامی موضع تھر پال ڈاک خانہ رعیہ خاص تحصیل و ضلع نارووال

- 20- احسان باجوه، حضرت سید ہاشم شاہ تے اوہناں دا پنجابی کلام؛ ص 9
- 21- مولوی غلام رسول عالم پوری: احسن القصص؛ عزیز پبلشرز اردو بازار لاہور، ص 13-256-292-311
- 22- زبانی تاریخ صاحبزادہ مسعود احمد، فیصل آباد
- 23- ایضاً
- 24- ایضاً
- 25- میاں محمد بخش: سیف الملوک؛ مرتبہ شیخ شریف صابر، اجمل میموریل سوسائٹی لاہور، 2002ء
- 26- ایضاً ص 185-486

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:75, July-Dece. 2015, pp 99-120

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جولائی - دسمبر 2015ء، مسلسل شماره 75

نویں پنجابی نظم و پنج پنجاب دی وسوں

ثوبیہ اسلم
 لیکچرر شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی فیصل آباد

Abstract

Punjabi Art and Culture always attract its literature, poetry and folklores which has been changed gradually by the passage of time. "Nawen Punjabi Nazam" has been created through the social change in the society as well as its literature. The poet influenced or impressed every time from the atmosphere around him. Sharif Kunjahi belong to Gujrat District was laid the foundation of "Nawen Punjabi Nazam" in Punjabi literature. Through this article in hand, it would be given a vivid picture of new experiments in poetry with the Punjab, its special reference of social changes . The powerful traditions of Punjabi culture seems in "Nawen Punjabi Nazam" are evident that inspite of numerous experiments in Punjabi poetry, our poet could not break his relations with powerful and strong traditions in Punjabi society.

ڈاکٹر انور سدید اپنے اک مضمون ”ادب، عصری آگہی اور انشائیہ“ وچ لکھدے نیں:

”ادیب اپنے عہد کا جزو لاینفک ہوتا ہے اور وہ اپنے اثر سے جدا نہیں ہو سکتا۔ ادیب جب اظہار ذات کے لئے ادب کو وسیلہ بناتا ہے تو اس کی تخلیق میں وہ لغزشیں بھی شامل ہوتی ہیں جو اس عہد کی معاشرتی، تہذیبی اور فکری سطح پر رونما ہو رہی ہوتی ہیں۔ جن سے ادیب کسی نہ کسی طرح متاثر ہوتا ہے۔“ (1)

ایس انشائیہ وچ ایسی دی گارماں دا حوالہ دیندیاں ہویاں لکھدے نیں کہ:

”فنکار اپنی ذات کے بارے میں لکھتے ہوئے بھی اپنے زمانے کے بارے میں لکھتا ہے۔“

ٹی ایس ایلیٹ نے ایہدی تصدیق ایس طرح کیٹی:

”ادیب بعض اوقات اپنے زمانے کے بارے میں لکھتے ہوئے ذات کے بارے میں لکھ جاتا ہے۔“ (2)

انشائیہ نگاری تے شاعری وچ پنجابی ثقافت، رہن سہن، پیشیاں دا ذکر سانوں تھاؤں تھائیں ملدا اے۔ قمر جمیل مطابق شاعری اک روشنی اے تے روشنی نوں گھر مہیا کرنا شاعر دا کم اے تے شاعر ہمیشہ اپنے زمانے توں الگ تھلگ نہیں رہ سکدا۔ آج دا شاعر فطرت، معاشرہ توں دور ہو کے نہیں رہ سکدا تے نویں نظم وچ حقیقت شاعر دے دلوں اٹھدی نظر آؤندی اے۔ (3)

پروفیسر ناہید شاہد ”اکھ تے اکھڑ“ وچ لکھدے نیں:

”دراصل کلاسیکی پنجابی شاعری وچ آؤن والیاں فکری، ظاہری انقلابی تبدیلیاں نے ای نویں پنجابی شاعری دی پہلی اٹ رکھی۔“ (4)

کامیاب تجربے لئی ایہہ گل ضروری اے کہ تجربہ کرن والے نوں روایت دیاں خوبیاں تے خامیاں، ایہدیاں حداں تے کھلا رد اکمل پتہ ہونا چاہیدا اے۔ جدوں تیکر ایہہ نقش فنکار دی نظر وچ واضح نہ ہون گے تے اوہ ایہدے وچ کوئی بہتر تبدیلی پیدا نہیں کر سکے گا۔ نہ ای ایہدے مقابلے تے کوئی تخلیق کر سکے گا۔ کامیاب جدت لیاون والا اوہ ای اے جیہڑا روایت دیاں کوتاہیاں تے اوہدیاں خامیاں نوں دور کر کے اپنے تخلیق دی صورت گری وچ ایہدیاں خوبیاں

کولوں چنگا فائدہ چک سکے۔ جیویں مزاجاً غزل گو شاعر نظم وچ وی غزل گو ای رہوے گاتے فطری طور تے وی نظم نگار شاعر دی غزل وی پکار اٹھے گی کہ ایہوں کے نظم نگار نے تختہ مشق بنایا اے۔ کے شاعر دی تخلیقی شخصیت دا بہترین اظہار کسے اک صنف یاں زیادہ توں زیادہ دو تن اصناف دے راہیں ای ممکن اے۔ شاعر دی حس لطیف عام بندیاں کولوں وکھری ہوندی اے تے اوہ حساسیت دے معاملے وچ دوجے لوکاں توں بوہت اگے ہوندا اے۔ تے اپنے آل دوالے دے تمدن دی جھلک سانوں اوہدی شاعری وچ نظر آؤندی اے۔ جیویں ادب دے دو کچھ ہوندے نیں نثر تے نظم۔ نثر وچ داستان، ناول، ڈرامہ، افسانہ، سفر نامہ، انشائیہ، مضمون تے تنقید سبھ کچھ شامل اے۔ جد کہ نظم شاعری تے مشتمل اے تے ایہدیاں ڈھیر ساریاں شکلاں نیں۔ نظم دے لغوی معنی انتظام کرنا، ترتیب دینا، سجانا تے لڑی وچ پرونا دے ہوندے نیں۔ شاعری دی ایس صنف وچ لفظاں نوں بڑے سوہنے ڈھنگ نال ترتیب دتا جاندا اے تے موتیاں وانگوں اک لڑی وچ پرویا جاندا اے۔ نظم وچ اکو خیال یا مضمون نوں کئی شعراں وچ بیان کیتا جاندا اے تے ردیف قافیے دی پابندی دا خاص دھیان رکھیا جاندا اے۔ ایہدے وچ شعراں دی تعداد دی کوئی قید یا پابندی نہیں ہوندی۔ شاعر اپنے آل دوالے کھلے موضوعاں دے دکھو دکھ کچھ بیان کردا چلا جاندا اے تے اپنی سوچ تے خیال نوں خاص حد تک اک ضابطے دا پابند کر لیتا اے جدوں اوہدی گل مک جاندا اے تے نظم وی مک جاندا اے۔ شاعری نوں اگے جا کے دوہیاں وچ ونڈیا جاندا اے۔ اک نوں جدید یاں ماڈرن شاعری آکھیا جاندا اے تے دوجی لئی قدیم یاں کلاسیک دے لفظ ورتے جاندا اے۔ اکرم باجوه موجب:

”حضرت بابا فرید توں لے کے حضرت خواجہ فرید تیکر عربی پابندیاں دی شاعری اے۔“ (5)

ہر بندے دے اندروں پھٹن والے جذبیاں تے سو میاں نے جدوں اک ہڑھ دی شکل اختیار کر لئی تے ایس شدت نے جدوں حیاتی دے ڈھیر سارے پکھاں نوں متاثر کیتا او تھے شاعر نوں وی اپنے خیالاں نوں گھل کے بیان کرن لئی ردیف قافیے دی پابندی اوکھی ہو گئی تے شاعر نے فنی پابندیاں دے خلاف اعلان بغاوت کردتا۔ تے انج آزاد نظم، نویں نظم نے جنم لیا۔ انسان نے جدوں دی اکھ کھولی اے تے اوہ اپنے آل دوالے نوں دیکھن وچ لگا ہویا

اے فطرت دیاں نظریاں نوں ویکھیا تے اوہدے دل تے دماغ وچ کئی سوال جھے۔ سورج، چن ستارے کیہ نیں، بدل تے مینہہ کیہ نیں، ایہدا بنان والا کون اے تے میں کون آں؟ ایہوں کرید دا ہويا اوہ مذہب، سائنس تے فلسفے ول ٹر پیندا اے تے فنون لطیفہ ول جدوں رجحان کردا اے تے استھے ایہوں بت تراشی، مصوری، موسیقی، نقاشی، رقص، خطاطی تے شاعری آجاندے نیں ایہتھوں ایس گل بارے علم ہويا کہ جذبیاں توں چنگی تے سۆنی لگن والی شے ای فن لطیف وچ آگئی۔ ایسے لئی مارونے فلسفے دی لغت وچ لکھیا اے:

”ارسطو دے آرٹ دے نظام دا اصول اوس علم دا مطالعہ اے جیہدے اتے

سوہنیاں یا فائدے مند چیزاں دی بئتر ہو سکدی اے۔“ (6)

تخیل جذبات، مسرت، صداقت، ترنم تے آہنگ حُسن، زندگی تے زندگی دے سارے پاسے تاثر جمالیات تے جوش شاعری لئی ضروری نیں۔ پرانی شاعری جاگیر دارانہ نظام دے مرتب کیتے ہوئے نظریاں توں فیضان حاصل کردی رہی تے ایہ شاعری زیادہ تر اخلاقی سی۔ نویں شاعری عام طور تے رومانیت نوں چھڈ کے نفسیاتی تے بیانیہ حقیقت نگاری نوں اپنایا اے اوہدے کول شاعری جذبیاں دے نال نال سوچاں دی زنجیر وی بن گئی اے۔ اردو دے مقابلے وچ پنجابی دی نویں نظم اک صحت مند رجحان رکھدی اے۔ جیہڑی پنجابی نظم نوں اسیں نویں نظم کہندے آں اوہدا مڈھ ویہویں صدی وچ بجھاتے پنجابی شاعری وچ نواں پن غلامی دا دور شروع ہون دے بعد ای آیا۔ عظیم صوفی شاعر حضرت خواجہ غلام فرید ہوراں نواب بہاول پور نوں پریریا کہ انگریز دی غلامی توں چھٹکارے دی کوئی صورت بنائی جاوے:

اپنے ملک کوں آپ و سا توں پٹ انگریزی تھانے (7)

غلام حسین ساجد اوہناں ڈھولیاں نوں نویں شاعری دی مڈھلی شکل دسدے نیں۔ 1857ء دی جنگ آزادی دے حوالے نال تخلیق ہون والے اک ڈھولے دی گل کردے نیں جنھوں تمبہ شہر دی پرانی آبادی دے اک واسی نورانہنگ نے تخلیق کیتا سی:

اُچے برج لہور دے جتھے حاکم دی راہندے نیں کھاندے

کابلوں چڑھن چغتے جیہناں توں لوک تراہندے

کئی آون کٹک درانیاں عزتاں ملکہاں

دیاں لاہندے ہک سکھاں دی دھاڑنکی، لوک سیہڑ وانگوں پے ڈرکولوں
جنگل بیلیاں نوں چھاہندے

سند لے پنھ پٹیندیاں پتن راوی دے رہن کرلانڈے (8)

برصغیر دی سیاسی، معاشی تے معاشرتی زندگی ویہویں صدی دے شروع وچ تیزی نال
بدلتی شروع ہوگئی تے پنجاب وچ کسان تحریکاں تے پہلی عالمی جنگ نے پنجاب دی رہتل تے
وسیب نوں اُکا ای بدل کے رکھ دتا۔ (9) ڈاکٹر انعام الحق جاوید لکھدے نیں:

”1936ء توں بعد دا زمانہ شاعری وچ اک موڑ دی حیثیت رکھدا اے کیوں

جے نویں نظم نے ایس ای دور وچ جنم لیا۔“ (10)

ڈاکٹر محمد اسلم رانا تے محمد عباس نجمی ہوراں نویں پنجابی نظم دا موڈھی شریف کنجاہی نوں
قرار دتا اے۔ پر خود شریف کنجاہی صاحب اپنی مرتب کیتی کتاب ”پاکستانی پنجابی شاعری“ وچ
موہن سنگھ نوں نویں نظم دا موڈھی آکھدے نیں۔ (11)

شریف کنجاہی توں اقبال صلاح الدین ہوراں تک نظم (شاعری) دارنگ نو بیکلا اے۔
اقبال صلاح الدین ہوراں ایہنوں فنشنگ ٹچ دتا تے پچھلیاں شاعراں دا خوف دھرتے رومانیت
نوں بالکل مکا کے بیانیہ حقیقت نگاری نال نویں شاعری نوں متعارف کرا دتا ہے۔ جیہڑا کم ٹھہر ٹھہر
تے جھک جھک کے شریف کنجاہی ہوراں شروع کیتا سی اوہنوں کھل ڈھل کے اقبال صلاح
الدین ہوراں توں اگے چل کے نوید شہزاد نے توڑا پڑا ایا اے۔

تاریخی اعتبار نال ایہ آکھیا جاسکدا اے کہ پنجابی دی نویں نظم اردو دی نویں نظم توں بعد
وجود وچ آئی۔ ایہدے نال ایہ وی گل سچ اے کہ کجھ نویں پنجابی شاعر اچھے وی نیں جنہاں
نوں اردو وچ وی نویں شاعری دی تخلیق دا عملی تجربہ حاصل اے، پر ایہدے توں ایہ نتیجہ کڈھنا کجھ
زیادتی ہووے گی کہ پنجابی دی نویں شاعری اردو دی نویں شاعری دا دُدھ پی کے جوان ہوئی
اے۔ پنجابی شاعری دی اپنی اک روایت اے تے اپنی اک وکھری تاریخ اے۔ جتا چر ایس
روایت یاں تاریخ نوں سامنے نہ رکھیے نویں شاعری پوری طرح سمجھی تے پرکھی نہیں جاسکدی۔
ایس روایت وچ دوگلاں بڑیاں کھل کے سامنے آؤندیاں نیں۔

ایک ایہ کہ پرانی پنجابی شاعری وچ چھوٹی نظم دا کوئی خاص تصور نہیں لہدا۔ لمیاں نظماں

یا مثنویاں پنجابی شاعری دا اصل سرمایہ نہیں۔ مختصر نظماں وچ کافیاں نوں شمار کیتا جاسکدا اے، کیوں جے ہر کافی اپنی تھاں تے اک تخلیقی اکائی ہوندی اے۔ ماہیا، دوہڑے، ٹپے، بولیاں تے ڈھولے وی ایہو جیہی تخلیقی اکائی دا تصور پیدا نہیں کردے۔ ایہناں نوں انج وی اک سلسلے وچ نہیں پرویا جاسکدا۔ جیویں اک غزل دے شعر اک خاص ہیئت دی پابندی دی وجہ نال اک مجموعہ بن جاندا ہے۔ دو جی خاص گل پنجابی شاعری وچ اظہار دا پر جوش طریقہ اے، جس نوں انگریزی لفظ (Full Throated) نال ظاہر کیتا جاسکدا اے۔ جذبے تے جذبیوں دا اظہار دونوں وچ اچیاں سراں دا ولولہ شامل ہوندا اے۔ اتھے اسیں تصوف دا جان بچھ کے ذکر نہیں کر دے۔ کیوں جے اوہدا تعلق معنویت نال اے۔ فارم یاں اظہار نال نہیں۔ پنجابی دی جے ایس روایت نوں سامنے رکھیے تے پھیر نوں پنجابی شاعری دا جیہڑا نوکلہ رنگ ڈھنگ نظر آؤندا اے، اوہ ایہ وے کہ جدید پنجابی شاعر لمی نظم نوں ہولی ہولی چھڈ کے تے چھوٹی نظم اوہناں دے فن دا اک خاص رویہ تے اک خاص صفت بن گئے۔ لمی نظم وچ شاعر دا مشاہدہ یاں خارجی دنیا نال اوہدا تعلق واسطہ اک لمے چوڑے فکری، فنی تے جذباتی نظام دے نال جڑ کے آپوں وی اوہدا کھلا رول اپنا کھہ پر تالیندا اے۔ ایس واسطے اسیں پنجابی دیاں اچے درجے دیاں پرانیاں نظماں وچ ایہ دیکھدے لگے آئے آں کہ شاعر اپنے بیان دا زور دکھایاں بغیر نہیں رہ سکدا۔ اک مضمون نوں یاں اک خیال نوں سو سو طریقیاں نال بٹھناتے پھیر اوہدی عظمت نوں ظاہر کرن لئی اک خاص قسم دے مبالغے کولوں کم لینا، ایہ پرانے پنجابی شاعراں دا مجموعی سٹائل بن جاندا اے۔ ایہدے وچ اوہناں دے علم نے وی سہارا دتا تے جتھوں تیکر جذبے دیاں تیز تے ترکیاں سراں دا تعلق اے، اوہ تصوف راہیں اوہناں دے فن وچ رل گئیاں۔ ایس طرح اک کئی جیہی گل نوں جیہدا تعلق خارجی ماحول نال ہوندا سی شاعر اوہنوں اپنے فنی تے داخلی ماحول وچ لے جا کے تے اوہدے اتے اک اچا تے سچا محل اسار دیندا سی۔ ایس طرح اوہدا سفر باہروں اندر ول سی۔ پر اک واری اپنے اوس گنبد وچ داخل ہو کے پھیر اوہ پرت کے نہیں آؤندا سی۔ صرف گنبد وچ اوہدیاں آوازاں دی گونج دیر تیکر لرز دی رہندی سی تے اوہناں ای لرز شاں اتے پڑھن والا وی حال کھیڈ دا رہندا سی۔

پنجابی دے نویاں شاعراں دا سفر باہر توں اندر ول نہیں اے۔ چھوٹی نظم خاص طور تے

ایس گل دا تقاضا کر دی اے کہ جو کجھ ویکھیا اے اوہنوں اوہدیاں اپنیاں حداں دے اندر ای مکمل کردتا جاوے۔ ایس طرح فن خارجی منظر نگاری توں اگانہہ وڈھ سکدا اے تے سوال ایہ پیدا ہوندا اے کہ پھیر اوہدے وچ معنیاں دی ڈونگھیاں تے جذبے دی اٹھان کس طرح رلائی جاوے۔ نویں نظم دے شاعر ایس مقصد نوں حاصل کرن لئی خارجی منظر اں دے ایجیے زاویے سامنے لیاؤندے نیں، جیہڑے عام ویکھن والے دی نظرتوں اوہلے رہندے نیں۔ عام منظر توں جدوں اوہ ہٹ کے اک نویں روپ ول اشارہ کر دے نیں تے منظر وچ خارجیت دے نال ای داخلی کیفیتاں شامل ہو جاندیاں نیں۔ ایس طرح اوہ منظر کئی واری دنیا دا نظارہ پیش کرن لگ پیندا اے، ایس واسطے کہ خارجی منظر اُتے جدوں داخلی نور دا جھلکارا پیندا اے تے اوہدے اوہ کجھ کجھ نظریں آؤن لگ پیندے نیں جیہڑے پہلے کدی سامنے نہیں آئے سن۔

پنجابی دے نویں شاعراں نے ایس تکنیک نوں بڑی کامیابی نال اپنی شاعری وچ سمویا اے۔ دوچار مصرعیاں وچ اپنی گل کر کے شاعر چپ چپتا لانیجھ ہو جاند اے تے قاری اوس نویں منظر دے ڈرامائی اظہار دی چمک وچ گواچ کے رہ جاند اے۔ (12)

اتھے اسی نویں نظم دے حوالے نال پنجاب دی وسوں دی گل کراں گے۔ پنجاب اپنے تمدنی حوالیاں نال دنیا وچ ہمیش توں اک اُچے پدھر تے کھلوتا نظر آؤندا اے۔ اتھے دنیا دیاں عظیم تہذیبیاں، وادی سندھ دی تہذیب، گندھارا تہذیب تے پوٹوہار دی وسوں دے آثار ملدے نیں۔ ہر دور وچ اتھے سانوں وسوں دے حوالے پنجابی ادب، اردو ادب تے انگریزی کتاباں وچ ملدے نیں۔ جنوبی پنجاب دے اک پاسے تے ریت دے ٹیلے نیں تے اتھے پانی کمیاب اے تے دوجے پاسے تھل دے علاقے دی وسوں دی گل تے وچلے پنجاب وچ ہرے بھرے کھیتاں دی گل سانوں ادب وچ نظر آؤندی اے۔

پنجاب دے محل وقوع نوں قدرت نے مکمل موسمی نظر افزیاں نال سمان پاروں اتھے سردی، گرمی، بہار تے خزاں دے بدلے ہوئے روپ ایہدی موسمی آرائش وچ جمالیاتی پہلو ایہو جہیا حسین وجمیل امتزاج پیدا کر دے نیں کہ ویکھن والیاں دا اثر لینا اک قدرتی امر اے۔

ایس قطعہ اراضی دے جغرافیائی مطالعے توں معلوم ہوندا اے کہ پنج دریاواں دا متصل تے متوازی بہاؤ ای ایہدی سرسبزی تے شادابی مہیا نہیں کردا سگوں ایس علاقے دی تاریخ شاہد

اے کہ قوماں ہمیش توں دریاواں ندی نالیاں دے کناریاں تے ای آباد ہوئیاں سن۔ ایہناں دی وسوں دیاں نشانیاں اج وی ماہرین آثار قدیمہ تلاش کر رہے نیں۔

شریف کنجاہی ہوراں دیاں نظماں نویں پنجابی نظم دی نیہہ نیں اوہناں دا خلیت توں نکل کے خارجیت ولے سفر کیتا تے لوک پیڑنوں اپنا موضوع بنایا۔ اوہناں دی شاعری وچ حقیقت پسندی تے صاف گوئی دا عنصر بڑا نمایاں اے اوہناں اپنیاں نظماں وچ ردیف قافیے دی ورتوں تو اترا نال نہیں کیتی۔ خود شریف کنجاہی ہوراں دی کتاب جگراتے وچ اوس ویلے دا سیاسی، معاشی تے معاشرتی ماحول نظر آؤندا اے۔ (13)

شریف کنجاہی دی شاعری پینڈ و وسوں دی شاعری اے اوہناں دی شاعری وچ اوہ سبھے کچھ اے جیہڑا رل مل کے ساڈے پنڈاں دارومان بند اے۔ جویں ”جگراتے“ وچوں اک مثال انج اے:

لم سلمیاں پیلیاں دے وچ سدھے پدھرے بے
مانگ کسے ٹیار دی پئی بھوں بھوں چیتے آوے
اوہ ویکھو خاں راہے راہے سرتے بھتتا چا کے
کون پئی اے جاندی
لییدی چس پھلاں دی (14)

ایہدے وچ شریف کنجاہی نے پیلیاں تے بنے نوں اوس ٹیار دی مانگ نال جوڑیا اے جیہڑی سرتے بھتتا لے کے سروں دے پھلاں وچوں لنگھدی ڈیرے ول جا رہی اے تے پورے پنجاب دی وسوں ایہناں شعراں وچ نظر آؤندی اے۔ ایسے طرح اک ہور نظم دا حوالہ اتھے دینے آں:

دوروں رُکھ تک کے تھکینویں لہہ جاندے سن
باہیں مار مار کے اوہ انج پئے بلاندے سن
سورگ دا سواد آوے جنھاں پٹھ کھلیاں
آج اوہناں رُکھاں دے میں کولوں لنگھ چلیاں (15)

ایسے نظم دے دو شعرا انج نیں:

کوٹھے اُتے چڑھ کے کسے نہیں تتلیا
لکراں دے اوہلے ہو کے سبھ توں اکلیاں
اج انج پنڈ دے میں کولوں لنگھ چلیاں
جویں کوئی کسے گستان کولوں لنگھدا اے (16)

شریف کنجاہی دیاں نظماں وچ رومانیت تے روایت دے جھلکارے میں تے ساڈا پورا
وسیب ساہ لیندا جا پدا اے۔ ایس رومانی فضا وچ رنگاں تے خشبوواں بھرے روپ سروپ میں
جہاں نوں شدگرن وچ اوہناں دیاں ودھیک کوششاں نوں دخل اے اوہناں ایہناں نظماں
راہیں اپنے ورثے دی سانجھ کیتی اے۔ (17)

تیرا پنڈ ایہ نظم پرانے پیار دے مرن دی داستان نہیں سناندی تے نہ ای منظر نگاری کرن
لئی لکھی گئی اے۔ بھاری عام نظر وچ ایہ انج ای لگدا اے کہ پنڈاں دی منظر نگاری کرن والے
شاعر دی نظم اے پر نہیں اتھے پنڈ پرانیاں پر سونہیاں قدراں دا سہمبل اے اوہ قدراں جیہڑیاں
1857ء وچ ٹٹنیاں بھجیاں شروع ہوئیاں سن۔ شریف کنجاہی ہوراں عین پہلی جنگ وچ اکھ کھولی
سی اوہناں دے بچنے وچ ای جلیا نوالہ باغ حلال کیتا گیا سی۔ روس وچ انقلاب آیا سی۔ لاشعوری
طور تے اوس ماحول نے اوہناں دے احساس وچ ایہ گل پادتی سی کہ پہلی جنگ نے 1857ء توں
بچن والیاں دا گلا ای گھٹ دتا اے اوہناں قدراں دا جیہڑیاں کہ کدی ہلن نہیں سن دیندیاں
جیہناں نال بندہ بہانے بہانے پیار پیا کردا اے تے اوہ پیار اک مذہبی فریضہ بن جاندا اے۔
شریف کنجاہی ہوراں کول اوہناں قدراں دی چاشنی موجود اے۔ (18)

ہن اوہناں وچ نویں تہذیب نے کوئی وی جیون والی گل نہیں چھڈی کولوں لنگھ جانا
شکست دا اعتراف وی اے تے آؤن والیاں قدراں نوں اپنا لین دی خواہش وی۔ سید اختر
جعفری شریف کنجاہی بارے لکھدے میں:

شریف کنجاہی پنجاب دے جم پل میں۔ پنجاب دیاں ہواواں اوہناں دے لہوتے
ساہواں وچ رچیاں ہوئیاں میں۔ پنجاب دیاں ریتاں تے رساں اوہناں دی گٹھی وچ شامل
میں۔ (19)

خود شریف کنجاہی ہوراں دی کتاب ”جگراتے“ پنجاب دے سیاسی، معاشرتی تے

معاشی ماحول توں گہرا اثر لیندی اے۔ جیہدے وچ ماہی لام اُتے تڑ جاندا اے تے سماج دیاں معاشرتی قدراں دی بربادی دا وی رونا اے۔ اسلم رانا دے کہن موجب پنج نظم نگاراں نے نویں تجربے کیتے نیں۔ ایہناں وچ نجم حسین سید، فخر زمان، اقبال صلاح الدین، افضل احسن رندھاوا تے لیتق بابری نے جان بچھ کے نویں گل نویں انداز وچ تے نویں ماحول دے حوالے نال کیتے۔

ایہ اک منی پرمنی حقیقت اے جدوں زمانہ اپنا پرچلت بدل رہیا ہووے تے فیر نویں حادثے تے نویں واقعات پیش آؤندے نیں۔ جیہناں دے سٹے وچ نویں خیال، نویں نظریے تے نویں سوچاں جنم لیندیاں نیں تے ایہ نویں نظریے، نویں سوچاں حیاتی دے ہر شعبے نوں متاثر کردیاں نیں تے اوہناں تے اپنا اثر چھڈ دیاں نیں۔ جیویں 1947ء دے لاگے لکھیاں نظماں وچوں احمد راہی دی اک نظم چوں وگی اتھے دیندے آں۔ جیہدے وچ شادی ویاہ دیاں رسماں نوں متاثر کیا گیا اے۔

سدھراں والے مائے / نہ ہتھاں نوں مہندیاں لائیاں / نہ سکناں دے
 گائیں / نہ سنیاں نے ڈولیاں گائیاں / نہ بھر جائیاں سرے پائے / نہ کوئی
 سہریاں والا آیا / نہ ڈولی ویراں ٹوری (20)

پنجاب دی دھرتی تے پنجاب دیاں کھیڈاں دا ذکر نہ آوے تے گل نہیں بندی۔ تے فیر ایہوں لکھن والا احمد راہی ہووے تے فیر انج گل بن دی اے:

چڑھ دی جوانی نال چڑھ گیا بھائی
 نویں نویں جوہناں دے نویں نویں چائے
 چندڑی نہ رول دیویں کسے دلگیر دی
 ککلی کلیر دی (21)

احمد راہی دے ترنجن دے دو حصے نیں تے دوواں حصیاں وچ خاص ارتقائی وحدت موجود اے۔ پہلے حصے وچ جوانی دا زور، جذبیاں دا چڑھا، اُمنگاں تے ترنگاں بھری حیاتی، سدھراں دا ہڑھ، خوشیاں دے کھڑے دے پھل، پھلاں تے ہاسیاں بھری جوانی، سہریاں تے کنواریاں بانہواں دے ہلا رے، چڑھدیاں پینگاں دے نظارے، نویں نویں چائے، گرم گرم ساہ، ساہواں دی ہواڑ، رنگاں دی پھوار، عشق دیاں پھٹ دیاں لگراں، محبتاں دیاں سدھراں، سرے

بھریاں نگاہوں، نویں پینڈے تے نویاں راہواں، مرزے دا تیر کمان، رانجھے دی ونجھلی دی تان،
صاحبان تے ہیرا سُپن، جوانی دامن تے تران موجوداے۔ جیویں:

اے ترنجاں چہ کلکلیاں گدیاں دے چاء
اے پیلیاں چہ پیلاں پون سکھے نہیں مور
اے ساہواں وچ سہیلیاں دے ساہواں دی ہواڑ
اے سہیلیاں ای چن تے سہیلیاں چکور (22)

جن بھوت ایہناں دا ڈروی ساڈے وسیب دا اک حصہ اے تے بھلے ویلیاں وچ
سانوں نانی، دادی جتاں بھوتاں دیاں کہانیاں تے گلاں سناندے سن جیہڑیاں اج دی بچے بڑے
شوق نال سُن دے نیں۔ جدوں کہ بانو قدسیہ، مُنیر نیازی بارے لکھدیاں نیں کہ مُنیر نیازی دی
شاعری وچ اے ہوراں دے اخبارتوں لے کے ساڈے کاکے تے اوہدی ہون والی منگ دے
”کٹ میک اپ“ ویلے تیکر دیاں گلاں نیں۔ ایہ ضرور اے پئی اوہدے گل کرن دا انگ وکھرا
اے۔ مُنیر نیازی لکھدے نیں:

ورہدے مینہ وچ ٹریا جانواں رات سی بوہت ای کالی
اپنے ای پرچھانویں کولوں دل نوں ڈراون والی!
شاں شاں کر دے رُکھ پھل دے انھیاں کردیاں داواں
اوس رات تے بوہتے لوکی بھل گئے گھر دیاں راہواں (23)

الطاف قریشی کول وی اپنی دھرتی نال جڑت دے استعارے موجود نیں۔ اوہناں دی
کتاب ”اکھیاں دے پرچھاویں“ وچ ڈرامائی رنگ وچ اک نظم ”گجری“ موجود اے۔ اتھے
اوہناں دی نظم ”داتری“ دیاں گجھ لائناں ویکھو:

میں آں داتری / چن زمیں دا / گھر گھر چان میرا / نیلے نیلے کھیل کپاں /
پیلیاں پیلیاں کنکاں وڈھاں / سونے ورگے تارنجی دے / وڈھ ستھاڑ لگاواں /
رگ رگ گل کرے اوس ہتھ دی / جس ہتھ وچ میں آواں / فصلاں نچن / جھمّر
پاون / دیکھ کے میرا گھیرا (24)

افضل احسن رندھا و اجدوں حیاتی دے منظران اتے نظر پاؤندا اے تے صرف اُپر والی

سطح دا نظارہ ای نہیں کردا۔ اوہدا شعری ذوق چار چوفیرے کھلے ون سونے منظران دی روح
تیکر اتر کے منظران تے رنگاں دا ست کھچ لیا ننداے۔ رنداھاوا ہوراں پنجاب دی مٹی دی گل کرن
تے اتھے دی لوکائی نال اوہناں دی نیڑتا دا اکو سبب اے ”رنداھاوا“ آپوں پنجاب تے پنجاب
رنداھاوا اے۔ (25)

افضل احسن رنداھاوا دی کتاب ”مٹی دی مہک“ وچ شامل اک نظم ”واقعیاتی گواہی“
اے جیہدے وچ پنجاب دی ثقافت دے کئی کچھ نظر آؤندے نیں۔ بھاویں ایہہ اک علامتی نظم
اے پراہدیاں ساریاں علامتاں پنجابی وسیب وچوں ای گھڑیاں گئیاں نیں:
کاں بنیرے اُتے بیٹھا/ بولی جاوے/ گجھ آنا/ بھوک بھوک کے/ پرات
چوں باہر ڈگے/ ددھ اُبل کے/ دُھج دیاں پاتھیاں/ پانی کر گیا/ دیوے دی
بلدی ہوئی اٹی/ تیل ج ڈب کے/ بجھ گئی/ رات نوں گئے/ اسماناں ول مونہہ
کر کے/ روئی جان (26)

باقی صدیقی جیہوں اختر جعفری ہوریں پینڈور ہتل دا مصور کہندے نیں پوٹھوہاری لہجے
وچ اردو غزل تے نظم وچ اُچا مقام رکھدے نیں۔ باقی صدیقی دا شمار پنجابی دے اوہناں اُگھے
شاعراں وچ ہوندا اے جہناں نے پنجابی نظم نوں نہ صرف نویں خیال تے نویں مضمون دتے سگوں
نویں نویں ہیتی کامیاب تجربے وی دتے۔ جیہدے پاروں پنجابی نظم دے میدان وچ کھلار تے
پسار پیدا ہويا۔ باقی صدیقی نے کئی توں کئی نظم لکھی تے اوہدے وچ اک مکمل خیال پیش کیتا۔ ایس
قسم دی اک نظم ”بڑھاپا“ اے، جیویں:

گڈی لنگھ گئی/ تے پچھے رہ گیا/ بھاں بھاں کرنا ٹیشن/ تے شاں
شاں کرنے کن (27)

ایس کئی جیہی نظم اوہلے لمیاں سوچاں دا کدے نہ مکن والا سلسلہ اے۔ پنڈاں وچ وگن
والے کھوواں بارے اوہناں دی نظم ”کھوہ پیا وگے“ ویکھو۔

لوٹے پچھے لوٹا بدھا/ کوئی پورا، کوئی اڈھا/ ماہلاں نی پھاہی وچ پھاتے/ آگے
پچھے/ پچھے آگے/ کھوہ پیا وگے (28)

پنڈاں دی معاشرتی تے سماجی تصویر اوہناں چر مکمل نہیں ہوندی جتاں چر اوہناں وچ لوک

گیتاں والا خلوص نہ شامل کیتا جاوے۔ باقی صدیقی پنینڈ وجم پل اے تے پنجاب دے مشہور لوک گیت اوہدے لاشعور وچ گونج دے نیں تے پنجاب دی ثقافت اوہدی شاعری کولوں اوہلے نہیں کھلوتی:

مانھ گہنے دس نہ امہڑیے/ میں بُسی بھانی چنگلی؛/ ایہ ٹکا متھا ساڑسی! / ایہ گانی
پاسی پھاہ/ ایہ چوڑا بانھ مروڑسی/ ایہ کنٹھا کڈسی ساہ/ ایہ ناما مان تروڑسی/ ایہ
جھانجھر ڈکسی راہ/ یاتی تے بلنے تھلاں وچ/ ایہ سونا بنے نہ سنگی/ مانھ گہنے دس
نہ امہڑیے/ میں بُسی بھانی چنگلی (29)

نجم حسین سید ویہویں صدی دے اوہناں جدید شاعراں دی ڈھانی وچوں نیں جیہناں
وچ اچیری پدھر دی پچھان تے دل وچ گیان دی روشنی اے۔ انقلابی تے ترقی پسندانہ ذہن رکھ
دے نیں۔ اوہناں دیاں نظماں پنجابی دی مروجہ تکنیک تے ہیبت توں ہٹویاں نیں۔ (30)

پھاڑ دے اُپروں مائی پئی مارے کڑکے/ رڑھ جائیں وچھی کیوں نہیوں
موڑ دی/ راہکارے ایہوں بُن چاکھر/ گھر چا بنھ ایہوں سسوں/ مہاڑی
پیلی کیوں پئی لوتی ایں اونترے/ اڈھی وچکار کھلوتی باڑی وچھی کولوں اڈھی/
مائی گُوکے تے سوٹی اُگھرے (31)

نویاں شاعراں وچوں باغیانہ رجحان رکھن والے شاعراں دے سربراہ نجم حسین سید ہوری
نیں۔ اسی اگے وی بغاوت تے انقلاب دی تشریح کر دے آئے کہ باغی تے انقلابی شاعر اوہ ہوندا
اے جیہڑا شعری روایتاں دے نال نال سماجی، معاشرتی تے دینی بندھناں نوں وی تروڑ دیوے:

پیر پئے آہندے نیں/ سانوں ننگ پھرن دے مُکے/ تینوں تینڈیاں
وڈیاں/ گلیاں چ لہن نہ دتا/ نہ اسان چکھیا گلا گوبا/ چکڑ نہ چکھیا واہناں دا/
اُپر دو پہراں تائیاں تلیاں/ اندر نموشی ٹھاری/ ترک جراباں داہن ساڈے
متھے لاؤ تائیں/ حرفاں نال دھوانائیں سانوں (32)

اقبال صلاح الدین ہوراں فطرت دی جھولی وچ اکھاں کھولیاں اوہ فطرت دیاں
نظاریاں تے فنکاریاں وچوں ہو ہو کے نکلے نیں۔ ایہو ای وجہ اے کہ اوہناں اپنے مجموعے داناں
”باردی ساز“ رکھیا بار دا علاقہ فطرت دیاں خوبصورت فیاضیاں نال بھریا پیا اے۔ تئیں دریاواں

وچ گھریا ہویا علاقہ ہر لحاظ نال رئیس اے۔ قدرت دا اک جادو ایہدے سر چڑھ کے بولدا اے:

اج دی گل تاں ناہیں بچڑا/ جیہڑا ڈھگا/ مڈھوں لا ای۔ پیٹھاں وگدا رہیا/
ایویں پیٹھاں وگدا رہسی۔ سرکدی نہ چھسی/ ڈاڈھا صبری ہوسی (33)

شارب صرف وسوں دیاں پنجابی ریتاں ای نہیں جاندا بلکہ اپنے ہڈاں وچ بلدی اگ
وچ آپ ای سڑدا اے۔ مثال لئی لاڑھا، انھیری، منصف، اثا وگے چنھاں، ماے موڑ بے سکنی
اے موڑ ثقافت، اجیہاں نظماں وچ شارب دی اپنے کلاسیک اتے گوڑھی نظر اے:

ساوے رتے پھل پتراں دا/ چھاواں ونڈوا تنبوا/ چارے پاسے رنگ مچایا/
رنگے پھل قناتاں/ لختے تائیں تھاؤ تھائیں/ پھل پترے شاخاں/ سوتے رڑا
ہو جاسی/ کپڑ پھل بچھی/ دھرتی نال رشتہ نہ جوڑیا/ جڑھ جو چوبھ نہ
پکڑی (34)

شارب دی شاعری دا کھر درا لہجہ تے کرڑی لفظالی اوہدی پوری حیاتی داسٹا اے۔ اوہ
اپنے آپ نوں غریب طبقے نال جوڑدا اے جیویں تئساں تے اساں وچ لکھدے نیں:
اساں موچی، نائی، پاوی، ترکھان مصلی/ تئساں کرسی لئی دربار اچ اساں
کدھی ملی/ اساں باریں وسدے جانگی کیا ساڈیاں باتاں/ دینہہ ہل دی
ہتھی ہتھ اچ راتیں وارداتاں/ تئساں مجلس سیجاں مانیاں اساں کمی کارے/
اساں دفعہ چتالی توڑ کے لکارے مارے/ تئساں شمس العلماء بن گئے اساں رہ
گئے وحشی/ ساڈے پل پل پلس مقابلے ساڈی روز تلاشی (35)

راشد حسن رانا وچ جٹاں والا اڑ بنگ، راجپوتاں والی ہونکڑ تے پنجابیاں والی ”میں“
ہے۔ اوہناں دی شاعری وچ دُھند، گہر، سبزہ، بارش، اسماں، سمندر، پھل تے تتلیاں دا ذکر ملدا
اے۔ شہر دے ماحول توں اڈ پینڈو وسیب نوں وی اپنی شاعری دا موضوع بناندے نیں۔ جیویں
اوہناں دی اک نظم اے:

اک نکا جیہا پنڈ/ جس دی وسوں/ تھوڑے چہے کچے گھر/ مٹھے پانی دا اک
گھوہ/ جتھوں سارے پانی بھر دے/ چڑھدے پاسے/ اک نکا جیہا سکول/
تے لہندے پاسے/ اک پرانا بوڑھ/ جہدے تھلے/ سارے رل کے

میہندے / ڈھول دیاں / تے راجے رسالو دیاں / کہانیاں پاؤندے (36)
 ایہناں دیاں نظماں وچ لہندا سورج، چائنہ دالنگر، اوپری واء، سنج دا پرچھاواں، سنگت
 داراہ، چیتے دی بھھل، سُفنے داتار، کھسر پھسر دا کھاراپانی، کھڑکھڑ دا شیشہ تے اہیاں کئی ہور چیزاں
 بے شک رہتل تے حیاتی نال جڑیاں ہونیاں نیں پر شاعر ولوں ایہناں دی نوہلکی ورتوں تازگی دا
 احساس دلاندی اے۔ جیویں:

ادھ نیندریاں جیاں چوں ویلے دی اکھ کھلدی اے / ہوٹھیں مٹیک جیہا ٹردا
 اے / جیویں کپاہ دے پھلاں رنگی کوسی سرگھی / میں اوس دا ساہ چکھناں / جا پے
 ، اندراگ دا پانی بھر دا اے / سچے سچے سورج وا وچ گھلدا اے / دل اج نویں
 تریک کلنڈر دی بھلدا اے (37)

اصل وچ جیویں ہر قوم دا اپنا مزاج ہوندا اے، انج ای ہر زبان دا وی اپنا مزاج ہوندا
 اے۔ غالب دے زمانے وچ اردو نوں مڈھ توں ای راجیاں، نواباں دی سرپرستی حاصل رہی۔
 ایس دا سٹا ایہہ نکلیا کہ اردو وچ غزل تے قصیدے ای ودھیرے لکھے گئے۔ اوس توں ایہہ آس
 رکھنی کہ اوس وچ دیس پیار دے گیت گائے گئے ہون گے، اک بے ٹنگی گل اے۔ ایس دے
 الٹ پنجابی زبان دا اپنا مزاج اے۔

مڈھ توں ای پنجابی شاعراں لئی دو وڈے موضوع رہے نیں۔ اک اپنے رب نال پیار
 تے دوجا اپنے دیس نال پیار۔ لکھتی روپ وچ ساڈی دیس پیار دی روایت گورو نانک جی توں
 لہدی اے۔ (38) ماجد صدیقی دی نظم ”وڈھ“، حکیم ناصر دی نظم ”وڈا دیس پنجاب“ تے تنویر
 بخاری دی نظم ”صدتے ہالی دے“ ویکھو:
 ماجد صدیقی:

سٹا سٹا وڈھ پئی چکدی / بنے بنے پھردی / بڈھی لک نوا کے اپنا / پھردی کنے
 چر دی / گل بوجھی ہتھ کھوٹی لے کے / تیل تیل جوڑے / تاریخان دے
 ڈھیراں وچوں / اپنی قسمت لوڑے (39)

حکیم ناصر:

پانی ایہدا چاندی سگواں، مٹی ایہدی سونا / حدوں باہریاں کنکاں ہوں، تے

بے اورک جھونا/ چھولے، موٹھے، جوار، باجرہ، مسر، گپاہ، تے پونا/ جو کجھ لوڑو
 ،جتاں لوڑو، مل جانداے اونا/ چیزاں وستاں دا ایہدے وچ نہیں کوئی حد
 حساب/ وڈا دیس پنجاب/ وڈا دیس پنجاب (40)

تنویر بخاری:

لو، نی! رس پے گئے/ پی لو رُوہ دے چھئے/ مٹھے، ون سونے/ تے تتا گڑو
 کھواواں (41)

نویں نظم دے حوالے نال ڈاکٹر نوید شہزاد ہوراں دا بوہت کم اے۔ ایہناں دی کتاب
 ”نظم اسانوں لکھنا چاہوے“ وچ یوگ، دعا بد دعا، اپڑاء، ترلوک، وجھاپ، اج وچ کل، نسراء،
 امبری رنگ، محسوستا، ویلے سر داسر، جتوں ہار، ست سنتا، سلجھا نڑے، دوگاؤں تے میل دے
 پتھر، پتاتے انج ہور نظماں دے وچ سانوں پنجابی ثقافت دارنگ چھلک چھلک پیندا اے۔ (42)
 ڈاکٹر نبیلہ رحمن نوید شہزاد دیاں نظماں بارے لکھدیاں نیں کہ نوید دے الہامی تجربے
 مختلف تے متغیر نیں ایویں اوہدی شخصیت وی۔ اوہ روایت شکن اے، بے باک اے، ندھرک
 اے، مختلف اے، نابراے، اوہ حیاتی کولوں تاں کئی وار ڈردا اے پر موت کولوں نہیں۔ ہیر وازم دی
 ندیا کردا اے تے اپنے وکھرے انداز نال، جتھے صرف اوہ آپ ہیر وازم، اوہ ذات تے کائنات
 نوں نرے اپنے ذاتی تجزیہاں تے اوہناں دے نتیجے وچ واپرن والیاں کیفیتاں دے پس منظر وچ
 دیکھدا اے۔ اک نظم دیکھو:

چٹے بی وچ دھرتی نیجی بیٹھے آں/ دیکھو ہن کد ساڈے چٹھے تے ہون/ چل
 آبالن کٹھا کرینے/ گجھ گلا گجھ سلہا/ آ اوہ رُکھ چھا گلیئے/ جیہدیاں ٹہنیاں/
 دریا دے پانی دی ٹورنوں ڈنگ رہیاں نیں (44)

ایسے طرح ”فشنگ لائن“ نوید شہزاد دا سبھرا نظم پرگا اے، ایس توں پہلاں دیاں یعنی
 ”نظم اسانوں لکھنا چاہوے“ وچ شامل نظماں وچ خود کلامی دی فضا واضح محسوس ہوندی اے۔ جد
 کہ ”فشنگ لائن“ دی ہر نظم وچ اک سامع موجود اے۔ ایس سامع نوں اوہدا محبوب وی کہیا جا
 سکدا اے۔ (45) پروفیسر ڈاکٹر فخر الحق نوری مطابق نوید شہزاد نوں جدید پنجابی شاعری وچ اوہو
 مقام حاصل اے جیہڑا فارسی وچ ”شعر نو“ تے اردو وچ ”جدیدیت“ (Modernism) نال

جُڑے پہلی صف دے شاعرانوں حاصل اے۔ شاعر نے نیبو دے کردار راہیں اردگرد دی روزمرہ، غیر تخلیقی زندگی وچ اک سرسبز و شاداب تخلیقی زندگی دا مشاہدہ کیتا اے۔ شاعر نے کردار دے ایس جھروکے وچوں اجیہی زندگی دا نظارہ کیتا اے جیہڑا نظارہ او سے کھڑکی راہیں پڑھن والے نوں کرا دتا اے۔ نوید شہزاد دا سیاسی، سماجی تے معاشی شعور اوہناں دیاں نظماں وچوں صاف جھلک دا اے۔ تے نوید شہزاد دا زندگی نوں دیکھن دا زاویہ کُلی طور تے الگ اے۔ ایس لئی ایہناں دیاں نظماں اسلوب، ساخت تے فضاء دے اعتبار نال وی مختلف نیں۔ فنشنگ لائن جدید پنجابی شاعری وچ اضافے دی حیثیت رکھدی اے۔ ایہ جدت شعوری طور تے پیدا کردہ نہیں بلکہ شاعر دے نویں تخلیقی تجربے توں پیدا ہوئی اے۔⁽⁴⁶⁾ ڈاکٹر نوید شہزاد دی کتاب ”کنک ویاں دی کوتا“ وچ شامل نظم دا نمونہ وی اوہناں دا اپنی ثقافت ول رجحان دسد اے:

ساڈے کھوہ دی / گاڈھی جھوٹن والیاں کرناں تے / تارے ابال کے /
 ساڈے چھنیاں وچ پائے، تاں / سانوں اپنے لُوں لُوں اُتے / اپنا ناں لکھنا
 پے گیا (47)

فنشنگ لائن دیاں نظماں وچ ونڈیائی، دریا ڈوبن چلیاواں، ادھ واسا، سرہیوں اُتے تلی، امبرواد، تنین، نیبائی، اسمان دی ٹاکی، من دیاں بھرنیاں، ٹالٹھا، گہاواتے ہو رکئی نظماں دے وچ پنجاب دی ثقافت ڈھلکاں مار دی اے۔ تے ایس دھرتی ماں نال اوہناں دی محبت تے لگن دا ثبوت اوہناں دی کتاب ”پانچ دریاؤں کا دیس“ اوہناں دی ثقافت نال محبت نوں قاری دے اگے رکھدی اے۔

ڈاکٹر نوید شہزاد مطابق نویں پنجابی نظم نوں نویں رجحانات نال متعارف کروان والیاں وچ شریف کنجاہی نوں اولیت حاصل اے۔ جدوں کہ احمد راہی، الطاف قریشی، باقی صدیقی، منیر نیازی، سارا سنگھتہ، نسیرین انجم بھٹی تے خود ڈاکٹر نوید شہزاد دے ناں فنی یا فکری سطح تے رجحان ساز تے پنجابی نظم گودے طور تے کنک دے اک سٹے دے دانے معلوم ہوندے نیں۔ ڈاکٹر محمد عباس نجمی لکھدے نیں کہ: ”قیام پاکستان کے بعد جو شاعر نئی نظم کا حوالہ بنے ان میں احمد راہی، باقی صدیقی، منیر نیازی، احمد ظفر، بشیر منڈر، الطاف پرواز، الطاف قریشی اور عارف عبدالمتمین، کے نام شامل ہیں۔“⁽⁴⁸⁾

نویں نظم وچ عورتاں دی آواز ایس گلوں قابل ذکر اے کہ اوہناں نے اپنی داخلی دنیا دی جیویں آپ تصویر کاری کیتی اے۔ مردانج نہیں کر سکدے۔ شاہین نازلی، نسرین انجم بھٹی، بھجوری بھٹی، عائشہ اسلم، بشریٰ اعجاز تے سارا شگفتہ نے آج دے سماج دی عورت دے دکھاں نوں گھل کے موضوع بنایا اے۔

سارا شگفتہ دا شعری مجموعہ ”لگن میٹی“ اک باغی عورت دی منظوم سوانح ہے۔ ایہ درد ناک کہانیاں مکالمیاں دے رنگ وچ نیں۔ سارا مروج قدر اں تے سماجی بندھناں توں فرار چاہندی اے۔ اوہ پاکستانی معاشرے وچ مرداں دی اجارہ دارانہ ذہنیت نوں من توں انکاری اے۔ اوہدیاں نظماں بھر پور شعری اظہار دا اچھوتا نمونہ نیں۔⁽⁴⁹⁾ سارا دی نظم ”چیل نوں سناندی آ“ وچوں اک ٹوٹا انج اے:

میٹی میتھوں مک گئی اے ماں/ تیتھوں پہلاں کون پگ گئی سی/ آج اکھاں
دی ہٹی پواندی پاکے/ میں اپنے ساہ گھٹ لئے/ تے چوانی وک گئی⁽⁵⁰⁾

”سارا شگفتہ دی شاعری نثری نظماں دے روپ وچ نثری نظم، معری نظم تے آزاد نظم دے بعد شعری اظہار دی صورت بنی۔ ایہ واقعی کوئی مناسب شعری اظہار اے یا نہیں ایہدے بارے بحثاں دا بازار اے تیکر گرم اے۔ جابر علی سید ہوراں دے کہن موجب: ”نثری نظم ولیم جیمز تے سگمنڈ فرائیڈ دی نفسیات توں اثر پذیر ہوئی اے۔ ایہ آزاد تلازم معالجہ نفسی دا طریق کار اے۔“ نسرین انجم بھٹی نے اپنے تخلیقی جوہر توں پنجابی شاعری نوں نویں ڈھنگ نال اگے لیاندا تے عورت ذات دی باطنی دنیا توں واقفیت حاصل کرن لئی نسرین دی شاعری توں بہتر کوئی مثال نہیں لہدی۔ جیویں:

ہاں جاں مائے میریے/ میرے متھے ٹکھ لایا کیوں/ بے لایا سی تے لاہیا
کیوں/ ہاں جاں مائے میریے/ میں تے پٹساں/ میں تے روساں/ میں تے
ونجساں/ اوہدے نال نہیں جس دے نال توں آکھسیں/ میں تے جاساں
جوگی دے نال/ رکھ نکا توں کول⁽⁵¹⁾

اک مثال جڑانوالہ دے شاعر رفاقت حسین ممتاز دے شعری مجموعے ”چند برفاں دا آہلنا“ وچوں ایس طرح اے:

نہ اوہ بلداں دے گل ٹلیاں / موڈھے ہل، پنجالی / نہ اوہ پیلیاں نہ اوہ بے /
 کھیتاں وچ ہریالی / نہ اوہ ٹانڈے نہ اوہ چھلیاں / نہ کنکاں تے لالی (52)

ایہناں ساریاں شاعراں دی شاعری دے وچ پنجابی ثقافت دے حوالے اُتے دتے
 گئے نیں۔ جیہناں دے وچ پنجابی رہن سہن، لوک ڈھنگ، وسوں نے تقریباً ہر شاعر نوں اپنے
 اپنے انداز نال متاثر کیتا اے۔ تے اوہناں اپنے اپنے ڈھنگ وچ پنجاب دی وسوں نوں اپنی
 شاعری وچ سمو کے پنجاب دھرتی تے رہن دا حق ادا کیتا اے۔

☆☆☆

حوالہ جات

- 1- ڈاکٹر انور سدید ”ادب، عصری آگہی اور انشائیہ“، مضمونہ ادبی زاویے (کل پاکستان اہل قلم کانفرنس 1983ء)، اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 1984ء، ص 119
- 2- ایلیٹ کے مضامین، مترجم ڈاکٹر جمیل جالبی، لاہور، 1965ء، ص 18
- 3- قمر جمیل ”عصری آگہی اور شاعری“، مضمونہ ادبی زاویے (کل پاکستان اہل قلم کانفرنس 1983ء)، اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 1984ء، ص 172-173
- 4- ناہید شاہد، اکھ تے اکھڑ، حروف، لاہور 1985ء، ص 90
- 5- اکرم باجوہ، نویں پنجابی نظم دے رتن، ملتان: ادب رنگ پبلی کیشنز، 2004ء، ص 10
- 6- ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی، نویں نظم، لاہور: عزیز پبلشرز، 1987ء، ص 9
- 7- آصف خاں، آکھیا خواجہ فرید نے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2008ء (تبیجی وار)، ص 408
- 8- غلام حسین ساجد، تائید، لاہور: اورینٹ پبلشرز، 1996ء، ص 45
- 9- احمد سلیم، آزادی اور عوام، لاہور: نگارشات، 1990ء، ص 59
- 10- انعام الحق جاوید، پنجابی ادب دا ارتقاء، اسلام آباد: اکادمی ادبیات، 1997ء، ص 457
- 11- شریف کنجاہی، پاکستانی پنجابی شاعری، لاہور: محکمہ اطلاعات و ثقافت و امور نوجوانان حکومت پنجاب، 1999ء، ص 19
- 12- ڈاکٹر اسلم رانا، سانجھ سویر، ضیائے ادب، لاہور، 1989ء، ص 85
- 13- صدف ملک، نویں نظم دا ارتقاء سارا شکفتہ تک، چھپیمای ”کھوج“، جلد 24، شمارہ 1، مسلسل شمارہ 47، لاہور: شعبہ پنجابی اوری اینٹل کالج، جولائی۔ دسمبر 2001ء، ص 104
- 14- شریف کنجاہی، جگراتے، لاہور: اے۔ ایچ پبلشرز، 1995ء (چوتھی وار)، ص 46
- 15- ایضاً، ص 87
- 16- ایضاً، ص 88
- 17- اکرم باجوہ، نویں پنجابی نظم دے رتن، ص 15
- 18- ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی، نویں نظم، لاہور: عزیز پبلشرز، 1987ء، ص 21

- 19- سید اختر جعفری، نویں زاویے، ص 292
- 20- احمد رائی، ترجمان، لاہور: الحمد پبلی کیشنز، 1993ء، ص 103
- 21- ایضاً، ص 21
- 22- ایضاً، ص 20
- 23- منیر نیازی، سفر دی رات، لاہور: گورا پبلشرز، 1996ء، ص 14
- 24- الطاف قریشی، اکھیاں دے پرچھاویں، لاہور: عزیز بلڈ پو، 1992ء، ص 50
- 25- ثوبیہ اسلم، پنجابی ادب دی ترقی وچ افضل احسن رندھاوا دا حصہ، مقالہ ایتم۔ فل پنجابی، لاہور: اورینٹل کالج جامعہ پنجاب، سیشن 12-2010، ص 156
- 26- افضل احسن رندھاوا، مٹی دی مہک، فیصل آباد: پنجابی لکھاری جھوک، 1983ء، ص 53-52
- 27- باقی صدیقی، کچے گھرے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1996ء، ص 51
- 28- ایضاً، ص 31
- 29- ایضاً، ص 64
- 30- اکرم باجوہ، نویں پنجابی نظم دے رتن، ص 15
- 31- نجم حسین سید، چندن رُکھ تے ویہڑا، لہور رُت لیکھا 22- میاں چیمبرز 3- ٹیمپل روڈ، دسمبر 2003ء، ص 53
- 32- نجم حسین سید، اکناں ناہیں کون، لہور: رُت لیکھا 22- میاں چیمبرز 3- ٹیمپل روڈ، 2005ء، ص 78-79
- 33- اقبال صلاح الدین، باردی سار، لاہور: یونیورسل بکس، 1976ء، ص 73-72
- 34- شارب، تخت نہ ملدے منگے، لاہور: چیتر پبلی کیشنز، 1990ء، ص 48
- 35- شارب، بال ہڈاں دی اگ، جھنگ: پنجابی پریت پرہیا، 1977ء، ص 95
- 36- راشد حسن رانا، اداس رنگاں دی بارش، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2009ء، ص 161
- 37- مشتاق صوفی، مٹی داماس، لاہور: سانجھ، س ن، ص 40
- 38- محمد آصف خاں، بک سِک، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1992ء، ص 251
- 39- ماجد صدیقی، سونہاں لیندی اکھ، 1966ء، اپنا ادارہ راولپنڈی، ص 42

- 40- حکیم ناصر، سیرا سورج، سن ندارد، ادارہ پنجابی زبان لاہور، ص 60-61
- 41- تنویر بخاری، سوئی دھرتی، 1983ء، پنجابی کلچرل سنٹر لاہور، ص 220
- 42- ڈاکٹر نوید شہزاد، نظم اسانوں لکھنا چاہوے، 2011ء، مقصود پبلشرز، لاہور، ص 27
- 43- ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، پہلی گل، فنشنگ لائن از نوید شہزاد، 2013ء، لاہور: شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی، اورینٹل کالج، ص 14
- 44- دیباچہ، فنشنگ لائن، از ڈاکٹر ضیاء الحسن شعبہ اردو لاہور: پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، 2013ء، ص 44
- 45- ڈاکٹر نوید شہزاد، کنک و تیاں دی کوتا، لاہور: کلیہ علوم شرقیہ پنجاب یونیورسٹی، 2010ء، ص 47-48
- 46- ڈاکٹر نوید شہزاد، نظم اسانوں لکھنا چاہوے، 2011ء، لاہور: مقصود پبلشرز، ص 101
- 47- پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، مرتب ڈاکٹر انعام الحق جاوید، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان پاکستان، 1997ء، ص 110
- 48- صدف ملک، نوں نظم دا ارتقاء سارا شکفتہ تک، چھیمما ہی کھوج، محولہ بالہ، ص 114
- 49- سارا شکفتہ، لگن میٹی، کراچی، سارا اکیڈمی، 1994ء، ص 67
- 50- جابر علی سید، تنقید و تحقیق، ملتان: کاروان ادب، 1987ء، ص 83
- 51- نسرین انجم بھٹی، ٹیل کرائیاں میلکاں، لاہور: سچیت کتاب گھر، 2003ء (دوجی وار)، ص 72
- 52- رفاقت حسین ممتاز، چند برفاں دا آہلنا، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2001ء، ص 55